

1848 Mülteciler Meselesi Örneğinde 19. yüzyıl Türk Diplomasisi

Musa GÜMÜŞ*

Özet

1848 ihtilal hareketleri sonrasında, Macar ve Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınması, Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında diplomatik krize sebep olmuştur. Bu kriz "Mülteciler Meselesi" olarak anılmaktadır. Bu makalede, Mülteciler Meselesi sırasında Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü diplomasi incelenmiştir. Mülteciler Meselesi, Osmanlı Devleti'nin mültecilerin Osmanlı topraklarına girmelerine izin vermeleri ile başlamıştır. Bu süreçte Avusturya ve Rusya, Osmanlı Devleti'nden, kendisine sığınan mültecilerin iade edilmesini talep etmiştir. Bu talep Osmanlı devlet adamları tarafından reddedilince mesele siyasi krize dönüşmüştür. Her iki devlet de mültecilerin hemen iade edilmelerini içeren birer nota vermişlerdir. Bu notalara Osmanlı Devleti tarafından olumsuz cevap verilmiştir. Çünkü böyle bir talebin kabulü Osmanlı Devleti'nin uluslararası siyasi arenadaki saygınlığına önemli bir darbe olacaktı. Buna bir de Osmanlı devlet felsefesi eklenince, mesele Osmanlı Devleti için oldukça önemli bir hal aldı. Osmanlı devlet adamları bütün bu gerçekleri göz önünde bulundurarak bir dış politika izlemiştir. Bunun yanında, her iki devletle de diplomatik ilişkiler sürdürülmeye çalışılmıştır. Bunun için Fuad Efendi önce Bükreş daha sonra da St. Petersburg'a fevkalade elçi sıfatıyla gönderilmiştir. Fuad Efendi, diplomasinin farklı yöntemlerini kullanarak meselenin seyrini değiştirmiştir. Aynı diplomatik inceliklerle İngiltere ve Fransa'nın açık destekleri alınmıştır. Bu açık desteklerle Osmanlı Devleti Mülteciler Meselesi'ni kendi lehine çevirerek istediği şekilde halletmiştir. Bu siyasi olay Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda en parlak diplomasi örneği olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: 1848 Mülteciler Meselesi, Osmanlı Diplomasisi, Osmanlı Devleti, Avusturya, Rusya.

19th Century Turkish Diplomacy in the Case of 1848 Refugees Question

Abstract

After revolutionary movements of 1848, asylum of Hungarian and Polish refugees to Ottoman State caused diplomatic crisis between Ottoman State, Austria and Russia. This crisis has been called as "The Refugees Question". In this article, the diplomacy that Ottoman State conducted during the Refugees Question has been studied. The Refugees Question had begun when Ottoman State had allowed the refugees to enter her territories. In this process, Austria and Russia requested the return of the refugees from Ottoman State. When this request was refused by the Ottoman Statesmen, the issue turned to a political crisis. Both Austria and Russia delivered notes to Ottoman State including the immediately return of the refugees. The response of Ottoman State to these notes were negative. Because the acceptance of such a request could damage the prestige of Ottoman State in international arena. Additionally, the question became more important for Ottoman State because of her traditional state philosophy. Ottoman statesmen conducted such a foreign policy taking into account these realities. On the other hand, diplomatic relations with both Austria and Russia were tried to maintain. For this, Fuad Efendi was firstly sent to Bucharest and later to St. Petersburg with a degree of extraordinary envoy. Fuad Efendi changed the process of the question by using different ways of diplomacy. Also, the explicit supports of Britain and France were provided through this diplomatic attempts. Ottoman State resolved the question in favour of

* Arş. Görv. Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Muş

herself with the help of this explicit supports. This political event has taken its place in the history as the most brilliant case of Ottoman diplomacy in 19. century.

Key Words: 1848 Refugees Question, Ottoman Diplomacy, Ottoman State, Austria, Russia

Giriş

1789 Fransız İhtilâli sonrasında ortaya çıkan yeni kavramlar, 19. yüzyıl Avrupa sosyal ve siyasî hayatında önemli olaylara zemin hazırlamıştır. Bunların en önemlileri arasında sosyalist-liberal taleplerle ortaya çıkan 1830 İhtilalleri ve milliyetçi taleplerin ağır bastığı 1848 ihtilal hareketleri bulunmaktadır. 1830 ve 1848 ihtilal hareketlerine neden olan taleplerin fikirden eyleme dökülmesinde, 1815 Viyana Kongresi'nde alınan kararlar ve statükoların çizdiği sınırlara tepkiler önemli bir etken olmuştur. Bu kongrede, 1789 Fransız İhtilâli'nde ortaya konulan prensiplere zıt kararlar alınması Avrupa'da tepki meydana getirmiştir. Ortaya çıkan bu tepki, taleplerin daha da güçlenmesine sebep olarak ilk önce 1830 Liberal İhtilâl hareketlerinin meydana gelmesinde önemli bir rol oynamıştır¹. 1830 İhtilâl hareketi Belçika ve İspanya gibi ülkelerde çok sınırlı bir başarı kazanmış; istenilenlerin büyük bir kısmı elde edilememiştir. Ancak asıl önemlisi, bu ihtilâl hareketinin bıraktığı derin etkidir². Bu derin etkinin, 1848 İhtilâl hareketlerinin meydana gelmesinde rol oynadığını görmekteyiz. 1830 İhtilâl hareketlerinin genel bir başarı sağlayamaması, 1848 İhtilâl hareketlerinin Avrupa'yı daha derinden etkileyeceğini de göstermekteydi. 1848 İhtilâl hareketleri düşünüldüğü gibi Avrupa'yı derinden etkilemiş, sosyalist ve demokratik düşünce kulüplerinin, yayın organlarının ve sendikalarının etkisiyle bütün Avrupa sathında baş göstermiştir³.

Macar Milliyetçi Hareketi

Millî taleplerin ağır bastığı 1848 İhtilâl hareketi, Avrupa'da birçok ülkede olduğu gibi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda da; Macar milliyetçilerinin Avusturya İmparatorluğu'ndan bağımsızlığın temini maksadıyla; Avusturya'ya karşı kendini gösterdi. Macaristan'da 1848 İhtilâl hareketleri 1848 Mart'ında başladı⁴.

¹ Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih*, Ankara 1979, s. 77; Fahir Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, Ankara 1997, s. 111; Cezmi Karasu, "1848 İhtilâllerinin Osmanlılar Tarafından Algılanışı", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I.*, Sayı: 31., Ankara 2000, s. 233; Musa Gümüş, *İhtilâlleri Sonrasında Osmanlı Devleti'ne Sığınan Leh Ve Macar Mültecileri'nin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 10.

² Uçarol, *a.g.e.*, s. 81; Gümüş, *a.g.t.*, s. 11.

³ Abdullah Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", *Bulleten*, Cilt: LXI., Sayı: 231'den ayrı basım, Ankara 1997, s. 339-340.

⁴ İsmail Doğan, "19. yüzyıl Macar Tarihsel Romanında Türkler", *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu (24-26 Nisan 1996)*, Ankara 1998, 398; İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar*, Cüz: I., İstanbul 1955, s. 150; Vedat Onur, *Tanzimat Döneminin Unutulmaz ve Büyük Devlet Adamları*, İstanbul 1964 s. 82; Nejat Göyünç, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'e Yerleştirilmeleri ve İlgili Talimatlar", *Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs 3 Haziran 1976)*, İstanbul 1976, s. 174; Hamza Güner, *Tarihte Kütahya*, Kütahya 1961 s. 13; F. Orhan Köprülü, "Fuat Paşa", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV., İstanbul 1945, s. 673; John H. Komlos, *Kossuth in Amerika 1851-1852*, New York 1988, s. 35.

Macaristan'da bu ayaklanma hareketinin fikrî birikimleri 19. yüzyıl başında oluşmaya başlamıştır. Bir anlamda “*Macar aydınlanması*” diye tarif edebileceğimiz bu fikrî gelişim hali 1830 ve 1848 ihtilâl hareketlerinin enerjisini oluşturmuştur⁵. İşte bu değişimin getirdiği enerji Macarları 1848 ihtilâl hareketlerine sürüklemiştir.

Macarlar, 1848 yılında kendilerine mahsus meclis kurulmasını isteyerek Kossuth vasıtasıyla, İmparator Ferdinand'a; yüksek tabakaya verilen imtiyazların ve ağır vergilerin kaldırılması, basına hürriyet verilmesi ve bir anayasal hükümet sistemi kurulması yönünde teklifler sundular. İmparator Ferdinand bu teklifi başlangıçta kabul edince Kossuth'un maliye bakanı olduğu kabine 17 Mart 1848 tarihinde kuruldu. Ancak Ferdinand, bu karardan vazgeçerek Hırvat milliyetçiliği ile tanınan Jozef Jellacsics'i 23 Mart 1848 tarihinde Macaristan'a başkomutan olarak atadı⁶. Jozef Jellacsics sert tedbirlere başvurmak suretiyle otoriteyi tesis etti ve Macarların uzlaşmacı yaklaşımlarına cevap vermedi. Hırvatistan'ı Macaristan'dan ayırdı ve Viyana'ya bağladı. Bir süre sonra Rumenler de Macarlardan ayrıldı ve Viyana'ya bağlılıklarını bildirdiler⁷.

Macarlar, bu politikaları nedeniyle Jozef Jellacsics'in 18 Haziran 1848 tarihinde görevinden azledildiğini ilan ettiler. Macar kabinesi tarafından 14 Temmuz 1848 tarihinde, Kossuth komutasında 200.000 kişilik bir savunma ordusu ve müdafaa komitesi kurulması kararlaştırıldı. Bu süreçte Kossuth oldukça etkili rol oynadı⁸.

Kurulan bu ordu tecrübesiz olmasına rağmen Jozef Jellacsics karşısında başarılı oldu⁹. Jozef Jellacsics Viyana'dan kuvvet takviyesi aldı. Jozef Jellacsics'in ordusu Macarlar karşısında başarılı olmaya başladı. Jozef Jellacsics'in ordusu destek kuvvetleri ile 15 Ocak 1849 tarihinde Macaristan başkentine girdi ve koşulsuz olarak Macar kabinesinin

⁵ Pal Fador, “Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Macar Reform Hareketleri ve 1848-49 Devrimi”, *Lajos Kossuth'un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri*, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Kütahya 2002, s. 43,47; Doğan, “a.g.m.”, s. 398; Gümüş, .a.g.t. s. 11.

⁶ Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul 1926, s. 5; Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 341; Charles Brevning, *The Age Of Revolution and Reaction 1789-1850*, United Stated Of America, 1970, s. 248; Göyünç, “a.g.m.”, s. 174; Uçarol, a.g.e., s. 85-86; Armaoğlu, a.g.e., s. 151-152; Abdullah Saydam, “Kütahya'da Mülteci bir Cumhurbaşkanı Louis Kossuth”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 28., Sayı: 167., İstanbul 1997, s. 5; Robert Hermann, *Doğumunun 200. Yıl Dönümünde Louis Kossuth 1848-1849 Macar Özgürlük Savaşı*, (Çeviren Yılmaz Gülen), Budapeşte 2003, s. 55-58; Genelkurmay, *Tarihte Türk- Macar İlişkileri*, Ankara 2002, s. 51-52; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, (6. Basım), Ankara 1994, s. 213; F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, (Çeviren: İbrahim Kafesoğlu), Ankara 1949, s. 205; Ziya Şakir, “Türkiye'ye İlticâ Eden Macar Büyükleri”, *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı: 30., İstanbul 1952, s. 1529; Nazır, a.g.t., s. XV; Zoltan Halász, *Hungary*, (English Translation By Zsuzsa Béres), Fourht Edition, Budapest 1998, s. 22; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 276.

⁷ Eckhart, a.g.e., s. 205-206; Nazır, a.g.t., s. XV.

⁸ Eckhart, a.g.e., s. 206; Şakir, “a.g.m.”, s. 1528; Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 341; Ayhan Öztürk, “1848 Macar Ayaklanması ve Avrupa Devletlerinin Tepkileri”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: I, Sayı 3., Ankara 1997, s. 122; Armaoğlu, a.g.e., s. 151; Gümüş, a.g.t., s. 13.

⁹ Eckhart, a.g.e., s. 210; Sinan Kunalalp, “Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa”, *Belleten*, Cilt: 36., Sayı: 133-136., Ankara 1970, s. 430.

teslimini istedi. Ancak Windischgratz'a zafer haberleri verdiği sıralarda¹⁰ Györgi'nin komuta ettiği Macar birlikleri silinme durumuna gelen ihtilâl hareketine canlılık getiren bir girişim ile Korgeneral Schlick'in ordusunu yenmeyi başardı. Peşte Macarların eline geçti. Macarlar birçok cephede aldıkları galibiyetlerle Macaristan'ı kontrolleri altına aldılar¹¹. Macaristan'da ihtilâl hareketlerinin böyle başarılı olması ve 14 Nisan 1849 tarihinde Macaristan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi, Viyana'yı Ruslardan yardım istemek zorunda bıraktı¹².

Bu yardım talebini bir fırsat olarak gören Rus Çarı I. Nikola Yeğeni Varşova Prensi İvan Paskieviç'i 200.000 kişilik bir ordu ile Avusturya'nın yardımına gönderdi. Bu ordu ile birlikte Avusturya'nın asker sayısı 370.000'e yükseldi. Bu birleşmiş ordu ihtilâl hareketini bastırmak üzere harekete geçti¹³. Gelişmelerin Macaristan'ın aleyhine döndüğü bir sırada Macarların en son ve büyük zaferi, Budin Kalesi'ni ele geçirmek oldu. Macar ordusu birleşik Rus-Avusturya ordusu karşısında yenilmeye başladı. Macar orduları Avusturya-Rusya birleşik orduları karşısında fazla bir direnişle karşılaşmaksızın Macaristan'a girdi. İhtilâlciler bundan sonra çok ciddi bir kıyımın karşı karşıya kaldılar¹⁴. Radetzky bu durumu, “*Ben nizâm adamıyım ve müsterih vicdanla yüzlerce insanı kurşuna dizdiriyorum, çünkü kat'î kanaatime göre, her türlü müstakbel ihtilâlin önünü almak için tek çare budur*” şeklinde açıklıyordu. Prens Paskieviç de durumu, “*Macaristan haşmetlünün ayakları altındadır*” şeklinde Çar'a bildiriyordu¹⁵.

İhtilâl Hareketinin Osmanlı Devleti'ndeki Etkileri: Eflak-Boğdan İsyanı

Macar milliyetçilerinin bu ihtilâl hareketinin Avusturya İmparatorluğu'nu bu kadar uğraştırması bir yana ihtilâl hareketi, Balkanlarda emeli olması sebebiyle Rusya'yı; Macaristan'ın, Osmanlı toprağı olan Eflâk-Boğdan'a yakın olması dolayısıyla da Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendirmekteydi. Rusya için bu ihtilâl hareketlerinin ilk önce başarılı olması, Eflâk-Boğdan'a asker çıkarmak için iyi bir fırsat yaratacaktı¹⁶. Yine aynı başarı,

¹⁰ Kossuth Printing House, *The History of Capital Bubapest*, Budapest 1973, s. 34; Eckhart, *a.g.e.*, s. 210; Öztürk, “1848 Macar Ayaklanması ve Avrupa Devletlerinin Tepkileri”, s. 123.

¹¹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 6; Eckhart, *a.g.e.*, s. 211; Göyünç, “a.g.m.”, s. 173.

¹² Nazır, *a.g.t.*, s. XVII; Eckhart, *a.g.e.*, s. 212; Karal, *a.g.e.*, s. 214; Funda Soysal, “150. Yılı Dönümünde 1848 İhtilalleri”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 54., İstanbul 1998, s. 31; Naciye Güngörmüş, “1848-1489 Macar Özgürlük Mücadelesi ve Osmanlı Macar Dayanışması”, *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 12., Ankara 1999, s. 132; Göyünç, “a.g.m.”, s. 173; Yaşar Yücel, - Ali Sevim; *Türkiye Tarihi*, Cilt: 4., Ankara 1992, s. 269.

¹³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 68; Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 6; İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar”, *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı: 27., Ankara 1989, 19; Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet 1-12.*, 3. Baskı, Ankara 1991, s. 12. Kunalalp, “a.g.m.”, s. 430; Saydam, “Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi”, s. 16; Soysal, “a.g.m.”, s. 31; Öztürk, “1848 Macar Ayaklanması ve Avrupa Devletlerinin Tepkileri”, s. 124; Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 342; Halász, *a.g.e.*, s. 23; Mehmet Saray, *Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, 2. Baskı, Ankara 2004, s. 123; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 277; Eckhart, *a.g.e.*, s. 212.

¹⁴ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 6; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 277; İsmail Çakır, *Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1995, s. 27.

¹⁵ Eckhart, *a.g.e.*, s. 213; Gümüş, *a.g.t.*, s. 16.

¹⁶ Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 340; Karasu, “a.g.m.”, s. 236; Dan Berindei, “Osmanlı Devleti ve Eflâk'taki 1848 İhtilâli”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, (14-18 Ekim 2000), Cilt III, Kısım I., Ankara 2002, s. 133.

ihtilâl hareketlerinin, Osmanlı topraklarına sirayet etmesi ve Osmanlı topraklarında milliyetçilik fikrinin Osmanlı unsurları arasında yayılması dolayısıyla Osmanlı Devleti için de tehlikeli bir hal alacaktı. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının ilk başlardan itibaren dikkatini çekmekteydi¹⁷.

Sonuç Osmanlı devlet adamlarının korktuğu gibi oldu ve İhtilâl hareketi öncelikle Eflâk-Boğdan'a sirayet ederek, 9 Haziran 1848 tarihinde Eflâk-Boğdan'da ihtilâl hareketi başladı. Zaten Rusya, Eflâk-Boğdan'a asker çıkarmak için Macarların ihtilâl hareketinde başarı kazanmasını baştan beri istiyordu. Böyle olursa Avusturya Rusya'dan yardım istemek mecburiyetinde kalacak ve Rusya da Eflâk-Boğdan'a asker çıkarmak için fırsat yakalamış olacaktı¹⁸.

Yukarıda görüldüğü gibi Rusya bu fırsatı yakaladı. Buna dikkat eden Osmanlı devlet adamları, başlangıçta Macar ihtilâlcilerinin başarısına zemin hazırlayacak bir hareketten kaçındıkları gibi özellikle, ihtilâlcilere silâh ve cephane satışına kesinlikle izin vermemişti¹⁹. Başlarda 1848 ihtilâlleri, Eflâk-Boğdan'ı etkilemediği için Osmanlı Devleti cephesinden önemli görülmemişti. Bu yüzden Osmanlı Devleti, ihtilal hareketlerine fiilî olarak dâhil olmamıştı²⁰.

Nihayetinde kısa süre içerisinde Eflâk-Boğdan'da hareketlenmeler artmaya başladı. Eflâk-Boğdan'da bir millî hükümet kurulmasıyla ihtilal hareketi hız kazandı. Hatta Rus danışmanlar da Eflâk-Boğdan'dan kovuldu. Eflâk-Boğdan'da meydana gelen bu olay hem Osmanlı Devleti'ni hem de Rusya'yı rahatsız etmişti. Bu nedenle ihtilâl hareketini bastırmaya karar veren Rusya harekete geçti ve Eflâk-Boğdan'a kuzeyden asker çıkardı²¹. Osmanlı Hükümeti Rusya'nın bu hareketini protesto etti ve Eflak-Boğdan'a güneyden asker çıkartarak 1848 ihtilâl hareketlerine dâhil oldu²². Bu olanlar karşısında diplomasi

¹⁷ Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 344.

¹⁸ Yuluğ Tekin Kurat "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi", *VI. Türk Tarih Kongresi (16-21 Ekim 1961)*, Ankara 1967, s. 454.

¹⁹ Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 344.

²⁰ Gümüş, *a.g.t.*, s. 17.

²¹ Kurat, "a.g.m.", s. 454; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 344.

²² Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 6; Berindei, "a.g.m.", s. 134; Göyünç, "a.g.m.", s. 174; Bu konu hakkında yapılan, "Macarlar kendileri dayanabilir ve Polonya'ya da ayaklandırabilirse, bu durumun, her bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun yararına olacağı, aksi halde Rusya'nın, Macaristan'ın sukûtunu sağlamak bahanesiyle, Eflâk, Boğdan Sırbistan'ı işgal ve bunların, Rusya'ya katılmaları gerektiğini devletlere kabul ettirerek, Kırım ve Polonya gibi, Türkiye'nin mahvına çalışacağı, Avrupa dengesinin, kesin olarak, Macar davasının, Macarlar lehine bağlı bulunduğu, bunun için de, Bab-ı Ali'nin bu davayı desteklemesi gerektiği; bundan, Çerkes harekâtına hız vermesi, Polonya'da bir ayaklanma hazırlamak için, Polonyalılarla Macarlara yardım etmesi lazım geldiği, bu nedenle Bab-ı Ali'nin, bir an evvel bilfiil harekete geçmesi, Macaristan, Polonya ve Kafkasya'nın hâmisi olduğunu göstermesi, böyle bir davranışın, Sultan Abdülmecid'e sonsuz şan ve şeref sağlayacağı" şeklindeki bir mütalaa konuyu daha da açıklığa kavuşturmaktadır. Nigâr Anafarta-Mehmet Kavala; *Osmanlı İmparatorluğu İle Lehistan Arasındaki Münasebetleri ile İlgili Tarihi Belgeler*, (yer ve yıl yok), s. 117; Shaw bu durumu; "...hem Osmanlı Devleti hem de Rusya rahatsız olmuştu. Çar bu isyanı bastırmak için Osmanlı Devleti'ne bir teklif yapmış, bu teklif de Osmanlı devlet adamları tarafından kabul edilince Rus ordusu Macar hareketini bastırmaya giderken buradaki hareketin

seçeneğini de kullanan Osmanlı devlet adamları Eflâk-Boğdan'da Rus işgalinin sona erdirilmesi için Fuad Efendi'yi fevkalade elçi sıfatıyla Bükreş'e gönderdi²³. Eflâk-Boğdan'da olaylar devam ederken Fuad Efendi'nin etkili ikna kabiliyeti ve diplomatik girişimleri sonucu Rusya ile Petersburg Konvansiyonu imzalanıp Eflâk-Boğdan ihtilal hareketinin neden olduğu anlaşmazlık çözüldü²⁴.

Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması

Macar Mültecileri ve onlara yardım eden Leh Mültecileri, ihtilal hareketi başarısız olduktan sonra Macaristan'ı terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığındı. İlk mülteci kafilesi 1120 kişiydi. Bu kafilede, aralarında general ve subaylardan oluşan birçok mühim şahsiyet bulunmaktaydı²⁵. Fuad Efendi, Osmanlı Devleti'ne sığınan bu kişilerin iadelerinin, onların canlarına mâl olacağını belirterek sınırdan uzak iç bölgelere yerleştirilmelerini tavsiye etmiştir. Erlerin karar merciinde olmamaları nedeniyle iadelerinin uygun olacağı görüşünü de dile getirmiştir. Fuad Efendi bu konuyla ilgili olarak Avusturya konsolosunun görüşüne de başvurmuş²⁶, konsolos bu konuda bir fikir beyan edecek durumda olmadığını söyleyerek kendisine gelecek talimata göre hareket edeceğini belirtmiştir. Erdel Avusturya birlikleri kumandanı Duhammel ile de görüşen Fuad Efendi, bu kumandanı da benzer cevabı almıştır. Bu yüzden Avusturya devlet adamlarının görüşlerinin netleşmesine kadar iltica eden mültecilerin Osmanlı Devleti gözetiminde kalmasına karar verilmiştir²⁷.

Fuad Efendi yüksek rütbeli subayların Kinin sınır mevkiinden uzaklaştırılarak Rimnik şehrinde ikame ettirilmesinin doğru olacağı belirtmişti. Bu görüş hem Avusturya konsolosu hem de Rus kumandanı tarafından uygun bulunmuştur. Fakat sınırda görevli bulunan İsmail Paşa'nın, Kinin'de bu mülteciler için gerekli iâşenin bulunmasında zorluk yaşanacağını belirtmesi üzerine bütün mültecilerin üç bölük Osmanlı askerinin

---

bastırılması işini de yerine getirdi...". Şeklinde nakleder. Stanford Shaw,-Ezel Kural Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çeviren: Mehmet Harmancı), Cilt: II., İstanbul 1994, s. 175.

²³ Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet 40-Tetimme*, Yayına Hazırlayan Cavit Baysun 2. Baskı, Ankara 1986, s. 24; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara 1985, s. 82; Çakır, *a.g.t.*, s. 39; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 343.

²⁴ "Bu antlaşmaya göre, Rusya imparatoru ile Osmanlı padişahı, Eflâk ve Boğdan'ı devrimci prensiplerden ve anarşi hareketlerinden korumak için beraber çalışmayı kabul ediyorlar. Eflâk ve Boğdan Gaspodarlığı'na Osmanlı Hükümeti ile Rus Hükümeti arasında kararlaştırılacak namzetler yedi yıl için padişah tarafından tayin edilecekler. Eflâk ve Boğdan'ı sarsmış olan hareketlerin izleri tamamen silininceye kadar Osmanlılar ve Ruslar yirmi beş ila otuz bin kişi arasında kuvvet bulundurabilecekler, fakat güvenlik tamamen kurulduktan sonra bu kuvvetler Eflâk ve Boğdan hudutlarının dışına çekilecekler. Asayişin sağlanması için yerlilerden kurulan bir milis ordusundan faydalanılacak. Bu hükümlerden başka, önceden Eflâk ve Boğdan'da kurulmuş olan meclis-i umumiler kaldırıldı. Devrim hareketlerinden önceki gopodarlar tekrar yerlerine getirildi. Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'daki bu müdahalesi, oradaki nüfuzunun artmasına ve Osmanlı nüfuzunun silinmesine geniş ölçüde tesir etti". Karal, *a.g.e.*, s. 214-215.

²⁵ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 6; Nazır *a.g.t.*, s. 13; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 347-348.

²⁶ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 7; Ahmed Refik; "Mülteciler Mes'alesine Dâir Fuat Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülakatı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (1 Teşrin-i Sani 1341), Numara 41., İstanbul 1341, s. 10-11.

²⁷ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 8; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 350.

muhafazasında Rimnik şehrine nakledilerek ikame edilmeleri kararı alınmış, mülteciler Rimnik'e nakledilmiştir²⁸.

Fuad Efendi, Ruslar Macarları takip edip sıkıştırması durumunda mültecilerin sınırdan Osmanlı topraklarına girmek için Osmanlı askeri ile savaş durumuna gelmesine mani olmak amacıyla bu kadar büyük bir mülteci kitlesini Osmanlı topraklarına kabul etmiştir. İhtilal hareketinin devam ettiği sırada Fuad Efendi, Macarların savaşı kaybedip Osmanlı Devleti'ne sığınmaları durumunda mültecilere ne gibi bir muamele gösterileceğini Sadaret'e sormuştu. Sadaret de Fuad Paşa'ya, bu konuda Türk tarafına geçeceklerin silahlarından arınmış olmaları şartı ile mültecilerin kabul edilmesi talimatını göndermişti²⁹.

Fuad Efendi, bir taraftan Rus ordusunun Macaristan'daki harekâtını takip ediyor diğer taraftan da memleketine ilticâ eden Macarlar hakkında günü gününe bilgi veriyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi 27 Temmuz 1849 tarihinde sınıra gelen ilk kabile 1120 kişi kadardı³⁰.

General Bem, Osmanlı Devleti'nin mültecilere yardım edeceği yönünde açıklamalarda bulunmuştu. Ancak Osmanlı devlet adamları başlangıçta Macarların ihtilâl hareketini meşru görmediklerini belirterek mültecilerin hiçbir şekilde sınırdan içeri alınmayacağını açıklamışlardı. Ancak daha sonra Osmanlı devlet adamları, mültecilerin sınırdan ancak silahsız olarak geçebilecekleri kararı almışlardı³¹. Bu konuda Babiâli tarafından gerekli özen gösterildi. Çünkü "*asâkir-i şâhânenin zîr-i cenah-ı fütüvvetine iltica eden "...o makûleleri Avusturyalulara veyâhûd Rusyalulara teslim etmek cânlarını tehlike-i 'âzîmeye ilkâ eylemek demek olub buna ise merhâmet-i seniyye kâ'il ve şân u şevket-i Devlet-i Aliyye'ye bir vechile mufafik..."*" olmayacağı ortadaydı³². Mülteciler Meselesi'nin üç ülke arasında sorun olmasının sebebi bu düşüncenin uygulanmasıdır.

Diplomasi Mücadelesi

Avusturya Büyükelçisi Stürmer 14 Ağustos 1849 tarihinde Osmanlı Devleti'ne nota vererek mültecilerin iadesini talep etti. Stürmer bu iade talebine gerekçe olarak Belgrad anlaşmasının 18. maddesini gösterdi. 16 Ağustos 1849 tarihinde Meclis-i Mahsûs'ta yapılan toplantıda silahlarını bırakmaları şartıyla hiçbir mültecinin teslim edilmemeleri kararı alınmış ve Avusturyaluların iade talebine Meclis-i Mahsûs tarafından olumsuz cevap verilmiştir.³³ Meclis-i Mahsûs'tan Fuad Efendi'ye gönderilen tahriratta

²⁸ Nazır, *a.g.t.*, s. 13-14; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 348; Gümüş, *a.g.t.*, s. 18.

²⁹ Nazır, *a.g.t.*, s. 14; Gümüş, *a.g.t.*, s. 18.

³⁰ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 6.

³¹ Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 344; Nazır, *a.g.t.*, s. 191.

³² Göyünç, "a.g.m.", s. 174; Bayram Nazır, "Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz", *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Cemal Çiçek, Salim Koca), Cilt:12., Ankara 2002, s. 814; Nazır, *a.g.t.*, s. 15.

³³ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 28; Andrew Adam Hetnal, *The Polish Question During The Crimean War, 1853-1856*, Michigan 1986, s. 476; Nazır, *a.g.t.*, s. 182; Ayhan Öztürk, "Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: II., Sayı: 1., Ankara 1998, s. 80; György Csorba, "Macar Mültecileri", (Çeviren: Erol Hatıplı), *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Cemal Çiçek, Salim Koca), Cilt: 12., Ankara 2002, s. 805; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh

gerekçe olarak “...o makûleleri Avusturyalulara veyahûd Rusyalulara teslim etmek demek cânlarını tehlike-yi âzîmeye ilkâ eylemek demek olub buna ise merhamet-i seniyye kâil ve şân u şevket-i Devlet-i Aliyye’ye bir veçhile muvafık olmayacağı” bildiriliyordu³⁴.

Avusturya’nın bu notasından iki gün sonra 16 Ağustos 1849 tarihinde bir nota da Rus Büyükelçisi Titof verdi³⁵. Nesselrod tarafından görevlendirilen Titof notanın gerekçesini Küçük Kaynarca anlaşması’na dayandırıyor ve Babîâlî’nin geçmiş anlaşmalara dayanan yükümlülüklerini yerine getirmesini istiyordu.³⁶ Titof, sınırlara yığılan büyük miktardaki ihtilâlcinin komşu ülkelerle beraber Osmanlı Devleti’ne de zarar verebileceğini belirterek bu durumun Eflâk-Boğdan’da kurulan düzeni bozacağını ima etti. Yine Osmanlı Devleti’ne sığınan on kadar Polonyalı mülteci liderinin iadesi talebi Titof tarafından Fuad Efendi’ye iletildi.

Daha sonra Titof, Polonyalı mültecilerin bir an önce Ruslara teslim edilmesi talebini içeren bir notanın Fuad Efendi’ye yazılmasını istedi. Rusya’nın mültecilerin iade edilmesi talebini içeren notayı duyan mülteciler arasında huzursuzluk baş gösterdi. İade taleplerine karşı, gerekirse İslamiyet’i seçeceklerini, böylelikle iade meselesinin bu şekilde hallolacağını söylüyorlardı³⁷.

Bu iki devletin mültecilerin iade edilmeleri yönündeki talepleri Osmanlı Devleti tarafından; “şân-ı şükûh-i velini’mete ve namûs-i celil-i askeriyeye uygun” olmayacağı gerekçesiyle reddedildi³⁸. Bu arada Osmanlı topraklarına ilticâ eden mültecilerin sayıları gün geçtikçe artmaktaydı. 16 Ağustos 1849 tarihinde Osmanlı Devleti’ne sığınan kafilede Moris Perczel, Dembinski, Meszaros, Miklos Perczel gibi ünlü Macar komutanlar maiyetindekiler ile Osmanlı Devleti’ne sığındılar. Bunlar da Meclis-i Mahsûs kararıyla hemen Vidin’e gönderildi. Üç gün sonra, 19 Ağustos 1849 tarihinde ihtilâl hareketinin lideri Macar Cumhurbaşkanı Louis Kossuth ve beraberindekiler Eflâk tarafından Osmanlı Devleti’ne sığındılar³⁹. İhtilâlin bir diğer önemli ismi General Josef Bem ve yanındakiler de 26 Ağustos itibarıyla Osmanlı topraklarındaydılar.⁴⁰

26 Ağustos 1848 tarihi itibarıyla Ziya Paşa’nın verdiği rakamlara göre, gelen mültecilerin sayısı 1350’yi buldu. Bu sayının 53’ü Macar, 833’ü Polonyalı ve 464’ü İtalyan’dı. Bu kadar kalabalık bir mülteci topluluğunu kabul etmekte gönülsüz davranan

Mültecileri Meselesi”, s. 361; Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 364; Saydam, “Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi”, s. 17; Nazır *a.g.e.*, s. 15; Güngörmüş, “a.g.m.”, s. 133.

³⁴ Kunalp, “a.g.m.”, s. 430; Nazır, *a.g.t.*, s. 15.

³⁵ Hetnal, *a.g.e.*, Michigan 1986, s. 476; Ayhan Öztürk, “Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)”, s. 81.

³⁶ Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 364; Nazır, *a.g.t.*, s. 180; Saydam, “Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi”, s. 17.

³⁷ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 30-31; Nazır, *a.g.t.*, s. 181; Saydam, “Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi”, s. 17.

³⁸ Ahmed Refik, “Mülteciler Mes’alesine Dâir Fuat Efendi’nin Çar Birinci Nikola ile Mülakatı”, s. 37; Göyünç, “a.g.m.”, s. 174; Şerafettin Tekindağ, “Türk-Macar Münasebetlerine Toplu Bakış (Başlangıcından II. Abdulhamid’e Kadar)”, *Türk- Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rakoczi Frenç ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, (31 Mayıs- 3 Haziran 1976), İstanbul 1976, s. 157-158; Güngörmüş, “a.g.m.”, s. 133; Gümüş, *a.g.t.*, s. 22.

³⁹ Şakir, “a.g.m.”, s. 1540; Nazır, *a.g.t.*, s. 17-19, 26.

⁴⁰ Nazır, *a.g.t.*, s. 30; Nazır, “Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti’ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz”, s. 814; Gümüş, *a.g.t.*, s. 22.

Osmanlı görevlilerine, mülteciler “*kendimizi Tuna’ya atar, yine de geriye gitmeyiz*” diyerek Osmanlı Devleti’ne sığınmak konusunda kararlılıklarını gösterdiler. Bu mültecilere 27 Ağustos’ta birkaç önemli isimle birlikte bir mülteci grubu daha katıldı. Bu grupta aralarında General Kmety, General Richart Guyon, General Baron Stein ve Yüzbaşı Balog gibi önemli kişiler bulunmaktaydı. Gün geçtikçe Osmanlı Devleti’ne sığınan mültecilere yenileri ekleniyordu. Eylül ayı itibariyle Osmanlı Devleti’ne sığınan mülteci sayısı 5000’i buldu. Bunlar sadece ihtilâlciler değildi. Aralarında kadınlar, çocuklar ve sanatkâr da bulunmaktaydı⁴¹.

Osmanlı Devleti’ne sığınan mülteciler arasında 1000 kadar Lehli bulunuyordu. Bunlar arasında General Bem, Zamoyski, Wysocki ve Dembinski gibi önemli subaylar bulunuyordu. Rusya bu lehli mültecilerden yüksek rütbeli olanların Rusya’ya ihanet ettikleri gerekçesiyle askerî mahkemeye sevk edilerek cezalandırılmasını istiyordu⁴². Mültecilerin Osmanlı Devleti’ne sığınma haberinin ardından Çar Nikola, Sultan Abdülmecid’e bir başka Leh subay olan Prens Leon Radziwill’le bir mektup gönderdi. 24 Ağustos 1849 tarihinde hareket eden Radziwill 24 Eylül 1849 tarihinde İstanbul’a geldi. Çar I. Nikola’nın gönderdiği mektupta, mülteciler meselesinde Rusya’nın aldığı tavır ve Osmanlı Devleti’nin mülteciler meselesinde tarafsız kalmasından duyduğu memnuniyetten övgü ile söz ediliyordu⁴³. Ancak Osmanlı Devleti’nin Lehli subayların teslim etmesi gerektiği de mektupta yer alıyordu. Çar, daha sonra da bu konu hakkında, Nesselrod’dan bir nota göndermesini istemiştir⁴⁴.

Bu arada kış mevsiminin yaklaşmasından dolayı bu kadar çok mültecinin bir an önce yerleştirilmeleri gerekiyordu. Başlangıçta Vidin’e yerleştirilen Kossuth ve yanındaki mültecilerin, Vidin’in Rus saldırısına açık olması nedeniyle 1849 sonbaharında Şumnu’ya gönderilerek oradaki kışlada iskân edilmeleri kararı alındı. Buradaki İtalyanların hemen tamamı Selanik yolu ile memleketlerine gönderildiler⁴⁵.

Osmanlı Devleti bu kadar çok sayıda mülteciyi kontrol etmekte zorluk çekmekteydi. Mevsimin kışa dönmesi bu zorlukların daha da artacağını göstermekteydi. Diğer taraftan Avusturya ve Rusya’nın baskıları devam ediyordu. Bu devletlerin her an bir baskın yapacağı endişesi Osmanlı devlet adamları arasında hissediliyordu. Aynı zamanda mültecilerin kaçma tehlikesi de bulunuyordu. Bu yüzden özellikle yüksek rütbeli mültecilerin göz önünde bulundurulmasını sağlamak için bunlar kaymakam ve subay evlerinde konuk ediliyordu. Diğer mültecilerin ise Osmanlı askerleri ile birlikte yemek yemesi uygun görülüyordu. Bütün bunları yaparken mültecilerin yapılan muameleden

⁴¹ Nazır, *a.g.t.*, s. 30-31; Saymam, “Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi”, s. 16; Nazır, “Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti’ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz”, s. 814-815; Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 351; Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 84; İstvan Dede, *The Lawful Revolution 1848-1849*, Newyork 1979, s. 338; Hermann, *a.g.e.*, s. 87.

⁴² Gümüş, *a.g.t.*, s. 23.

⁴³ Nazır, *a.g.t.*, s. 177-179.

⁴⁴ Nazır, “Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti’ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz”, s. 818.

⁴⁵ Güngörmüş, “a.g.m.”, s. 132; Nazır, “Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti’ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz”, s. 816; Herman, *a.g.e.*, s. 87; Göyünç, “a.g.m.”, s. 175.

üzülmemeleri için Rusların ve Avusturyalıların etrafta tehlikeli hareketlerde bulunmalarının her an mümkün olabileceği bilgisi veriliyordu⁴⁶.

Bu süreçten sonra Osmanlı devlet adamları için zorlu, bir o kadar da önemli bir diplomasi mücadelesi başlamak üzereydi. Bu mücadele 9 Eylül 1849 tarihinde Titof ve Stürmer'in verdikleri birer nota ile başladı⁴⁷. Her iki nota da hemen hemen aynı mealdeydi. Titof notasında mültecilerin iadesi talebini yineleyerek ihtilâl hareketleri ile birlikte asayiş bozulan bölgelerde aynı türden hadiselerin yaşanmaması için Küçük Kaynarca'nın ilgili maddesinin uygulanmasının büyük bir ehemmiyete haiz olduğunu vurgulayarak, Çar'ın söz konusu anlaşmanın uygulanmasına verdiği öneme de değiniyor, bunun son bir ihtar olduğunu vurguluyor, kaçamak cevapların artık kabul edilmeyeceğini ve cevabın "evet" ve "hayır" gibi kesin bir ifadeyle olması gerektiğini dile getiriyordu. Titof, bütün bunlara rağmen, iade işi gerçekleşmezse ilişkilerin kesileceğini bildiriyordu⁴⁸.

Sultan Abdülmecid Titof'un notasına cevaben, has dostumuz ve husûsî müttefikimiz diye başladığı mektupta; *"Avusturya'ya Çar tarafından yapılan yardımların iyi bir sonuç vererek ihtilâlin bastırıldığını ve ülkeme sığınan mültecilere dâir devletimde bulunan olağanüstü temsilci Ortaelçi Mösyö Titof'un görevlendirildiği mektubu memnuniyetle aldım. Devletimin endişe ve teessüfle baktığı ihtilâlin ortaya çıkan neticesinin bu suretle derhal bildirilmesi konusundaki himmetlerinizin beni ne kadar sevindirdiğini anlatamam. Bundan dolayı haşmetmeablarınızı kutlarım. Hükümdarlığın meşru haklarını koruma konusundaki gayretlerinizin daima en iyi sonuca ulaşmasını cenab-ı rabbülaalemin'de temenni ederim. Devletimle sizin devletiniz arasında mevcut olan işbirliği ve karşılıklı dostluğun güçlendirilip arttırılması yolundaki halisane niyetime küçük de olsa şüphe düşürebilecek şeyler kabul edilemez. Bu sebeple Divân-ı Hümayûnumuz Amedçisi Fuad Efendi vasıtasıyla bildirmeyi uygun buldum. Fuad Efendi'nin bildireceği şeylerin takdiri ve değerlendirilmesini insaf ve kereminize havale ederim. Kuvvetle ümid ederim ki, kendisinin gerek zatınıza olan halisane dostluğunun kuvvet ve saflığına ve gerekse mültecilerin beri tarafta kalmaları halinde gerçekten ve etkili bir şekilde muhafaza edileceğine dâir dostluğumuz adına verdiği güvencelere itimad olunur. Zatınıza olan hürmet ve dostluğumuz bu vesileyle yeniden teminine çalıştım"*⁴⁹ şeklinde cevap verdi.

Titof'tan sonra Stürmer de, notasına cevap alamamaktan şikâyet ediyor, sınırdan geçen mültecilerin sürekli arttığını söylüyor, bu durumun iki ülke arasındaki ilişkileri yeni boyutlara taşıyacağını ve Babiâli'nin tavrının bu ilişkilerin boyutunu şekillendireceğini

⁴⁶ Öztürk, "Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)", s. 82-83.

⁴⁷ Hermann, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁸ Titof'un verdiği notada *"..eğer Pazar günü akşama kadar Rusya Devleti Teb'asından olub Memâlik-i Şâhâne'ye ilticâ etmiş olan kâffe-i 'âsilerin bize redd ve teslimi husûsunda cânib-i Bâbiâli'den muvâfakat buyrulduğu bana ihbâr kılınamaz ise müceddeden yevni bir emr alıncaya kadar Bâbiâli ile olan muhaberât-ı diplomatikîyeme münkati' olmuş nazarıyla bakılmasını taraf-ı vâlâ nezâretpenahilerine bildirmeğe mâ'a t-tessüf bildirmeye mecbûr kalacağı aşikârdır..."* deniliyordu. BOA., DUİT., 75-1/20-2'den naklen Nazır *a.g.t.*, s. 214.; Mehmet Memduh, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e (I) Mir'at-ı Şuûnât*, Sadeleştiren: Hayati Develi, İstanbul 1990, s. 119-120; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 368; Nazır, "Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz", s. 818; Gümüş, *a.g.t.*, s. 25.

⁴⁹ Mehmed Memduh, *a.g.e.*, s. 120-121.

belirtiyordu. Sultan'ın meseleyi, bakanlara havale ettiğini, dolayısıyla bu konuda tartışmadan kaçındığını ifade ediyordu. Son olarak da buna verilecek cevabın geciktirilmesini “hayır” olarak değerlendireceklerini bildirerek, cevabın 24 saat içinde olumlu verilmemesi durumunda diplomatik ilişkilerin kesileceğini belirtiyordu⁵⁰.

Görüldüğü gibi, her iki nota kesin uyarı niteliğindedi ve Osmanlı Devleti'ni ciddi bir diplomatik mücadele alanına sürüklüyordu. Mültecilerin Osmanlı Devleti'ne sığınması iki büyük devletin tepki ve düşmanlığına neden olmuştu. Devletin ileri gelenleri Meclis-i Hâs'ta mülteciler meselesini tartışarak, Rusya'dan ve Avusturya'dan gelen notaları değerlendirmişlerdir. Ortaya koyulacak politika ile hem bu devletlerin tepkisinin azaltılması hem de mültecilerin iadesi edilmemesi gibi bir yolun bulunup bulunmadığını tartışmışlardır. Çünkü mültecilerin sürgün, işkence ve idam gibi, Osmanlı Devleti'nin hiçbir şekilde razı olmayacağı muamelelere maruz kalmasına rıza gösterilmeyeceği vurgulanıyordu⁵¹.

Mültecilerin iade edilmesi meselesi Osmanlı Devleti'nin uluslar arası arenada saygınlığına darbe vuracak nitelikteydi. Osmanlı devlet adamları buna dikkat ediyorlardı. Ayrıca o dönemde devletin siyasî ve askeri gücü de yerinde değildi. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin böylesine güçlü iki devleti karşısına alması ve bir savaş ihtimali ile karşı karşıya olması, bununla birlikte; yüzlerce yıllık devlet geleneği, meselenin ne kadar ciddi olduğunu göstermekteydi⁵².

Bütün bunlar, başta Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa olmak üzere devlet adamlarına çok önemli ve zor bir görev yüklemekteydi. Osmanlı devlet adamları sağlıklı bir politika üretinceye kadar zaman kazanmak istiyordu. Titof ve Stürmer 15 Eylül'de Âli Paşa ve Mustafa Reşid Paşa ile bir araya gelerek görüşmüş, durumun değişmediğini görünce 17 Eylül'de Âli Paşa ile görüşerek ilişkilerin kesildiğini Âli Paşa'ya bildirmiştir⁵³.

Mülteciler meselesi hakkındaki diplomatik süreç bu şekilde devam ederken, ihtilâlin kuvvetli isimlerinden General Bem başta olmak üzere 256 kişi Müslüman olduklarını ilan ettiler ve hepsi birer Müslüman ismi aldılar. General Bem'in Murat adını aldığı bu grupta Mirliva Ferhad Paşa (Stein) ve Mirliva İsmail Paşa (Kmety) gibi üst rütbeli subaylar bulunuyordu. Diğerlerinin rütbeleri şöyleydi: bir General, dört Kaymakam, sekiz Binbaşı, yirmi sekiz Yüzbaşı, otuz iki Mülazım, on altı Başçavuş, otuz bir Erbaş, yüz otuz üç asker. D' Eszlary Müslüman olan bu ve diğer mülteciler için Avusturya'ya

⁵⁰ Stürmer'in notası “... bundan ziyade her bir dürlü tehîre devletimin rızâsını redd nazarıyla bakacağımdan yarın değil öbür gün akşamı Viyana'ya bir istefto çıkaracak olduğum cihetle o zamana değin Memâlik-i Mahrûsa-i Şânâne'de bulunan bi'l-cümle 'âsî mültecilerin bize istirdâd olunmasına Bâbîâlî'nin muvâffakatı haberini ahz eylediğim halde müceddeden emr ahz edinceye kadar kendüsüyle olan münâsebât-ı diplomasiyyemin mütkatî' add buyrulmasını Bâbîâlî'den ricâ ettim”, şeklindeydi. BOA., DUT., 75-1/20-3'ten naklen Nazır, a.g.t., s. 215.

⁵¹ Öztürk, “Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)”, s. 84.

⁵² Gümüüş, a.g.t., s. 27.

⁵³ Nazır, a.g.t., s. 216; Nazır, “Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz”, s. 818.

gönderilmemek için Müslüman oldukları değerlendirmesi yaparken; Saydam da Müslüman olma hadisesinin geri gönderilme olayından önce olduğunu söyler⁵⁴.

İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin yazılı görüşleri alınarak 22 Eylül 1849 tarihinde Fuad Efendi Fevkalade Murahhas Büyükelçi olarak Petersburg'a gönderildi⁵⁵. Bu büyük elçilerin görüşlerinin alınması Osmanlı devlet adamlarının izleyecekleri politika için önemli dayanaktı. Bu iki güçlü devletin konuya karşı alacakları tavır Osmanlı Devleti'nin politikasına etki edecekti. Fuat Efendi'nin Petersburg'a gönderilmesi konusunda Sultan Abdülmecid'den bir Hatt-ı Hümayûn alındı. 11 Eylül'de Meclis-i Mahsûs'ta Avusturya İmparatoru ile Rus Çar'ına Abdülmecid tarafından birer mektup gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Avusturya İmparatoru'na gönderilen mektubu Kostaki Musurus Paşa, Rus Çar'ına gönderilenin ise, Bükreş'te bulunan Fuad Efendi tarafından takdim edilmesi düşünülmüştü. Fuad Efendi'nin Petersburg'a gönderilmesindeki temel amaç, mülteciler meselesinde Çar'ın tutumunu ve görüşünü öğrenmekti. Yani, mültecileri iade etmemekte ısrarcı olunursa, Çar'ın bunu bir savaş nedeni olarak değerlendirilip, değerlendirmeyeceği konusunda tavrını ölçmekti⁵⁶.

Mülteciler Meselesinde Osmanlı Devleti, politikasını keskinleştirmesi konusunda iki önemli haberin biri 27 Eylül 1849 tarihinde Fransa'dan, ikincisi de 1 Ekim 1849 tarihinde İngiltere'den geldi. Her iki devlet de Osmanlı Devleti'nin mülteciler konusundaki politikasına destek olduklarını bildirdiler⁵⁷. İngiltere ilk olarak 20.000 kişilik bir donanmayı Çanakkale'ye yollama kararı aldıklarını ve Fransa'nın da aynı yönde hareket etmesini beklediklerini bildirdi⁵⁸. 2 Ekim'de de İngiliz Büyükelçi Canning verdiği nota ile Osmanlı Devleti'ne bu konuda her türlü yardıma hazır olduğunu bildirerek, bir karar alınırken bunun dikkate alınmasını istedi⁵⁹. Palmerston birer nota da Rusya ve Avusturya'ya göndererek İngiltere'nin Türkiye'nin yanında olduğunu bildirdi. Bu iki büyük desteği yanına alan Osmanlı devlet adamları, Avusturya ve Rusya'nın baskıları karşısında daha dik durdu ve izleyeceği politikada daha cesur davranmaya başladı⁶⁰.

Fuad Efendi'nin Petersburg Diplomasisi Rusya ile Mülteciler Meselesinin Hâli

Fuad Efendi, 20 Eylül 1849 tarihinde Bükreş'ten Petersburg'a hareket etti. Çar Nikola bu sırada kardeşinin hastalığı dolayısıyla Varşova'da bulunuyordu. Fuad Efendi bu nedenle önce Varşova'ya gitmeğe karar verdi ve bunu Sadaret'e bildirdi. On gün sonra, 30 Eylül'de Varşova'ya varan Fuad Efendi, Çar'ın buradan ayrılmış olduğunu görünce,

⁵⁴ Saydam, "Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi", s. 21.

⁵⁵ İbnül Emin Mahmut Kemal, *a.g.e.*, s. 150; Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 82.; Nazır, "Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz", s. 819; Kemal Karpat, "Kossuth In Turkey: The Impact Of Hungarian Refugees In The Ottoman Empire 1849-1851", **CİEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslar Arası Komitesi VII. Sempozyum Bildirileri**, Yayına Hazırlayanlar: Jean Bacque, Louis Gramment, İlber Ortaylı, E. Van Danzel, Ankara 1994, s. 110.

⁵⁶ Nazır, *a.g.t.*, s. 229; Gümüş, *a.g.t.*, s. 27.

⁵⁷ İbnülemin Mahmut Kemal, *a.g.e.*, s. 151; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s.346.

⁵⁸ Onur, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁹ Stanley L. Poole, *Lord Standford Canning'in Türkiye Anıları*, İstanbul 1999, s. 118.

⁶⁰ Hetnal, *a.g.e.*, s. 476; Köprülü, "a.g.m.", s. 674; Poole, *a.g.e.*, s. 119; Kunalp, "a.g.m.", s. 431.

burada bir gün kaldıktan sonra Petersburg'a hareket etti. 6 Ekim'de Petersburg'a ulaştı⁶¹. Fuad Efendi ilk olarak Boğdanof ile daha sonra da 8 Ekim'de Nesselrod ile görüştü. Nesselrod'la yaptığı görüşmede; Nesselrod, mültecilerin teslim edilmesinin gerekli olduğunu Fuad Efendi'ye belirtti. Fuad Efendi de Sultan'ın meseleyi şeref meselesi olarak değerlendirdiğini ve bu yüzden konu için doğrudan Çar'ın adalet ve insafına müracaat edeceğini, Çar'ın bu isteğe karşılık mültecilerin iadesi taleplerinden vazgeçeceğini düşündüğünü belirtti.

16 Ekim'de Çar Nikola, Fuad Efendi'ye randevu verdi. Fuad Efendi Çar ile yalnız görüştü. Görüşmede meseleyi bütün boyutları anlatan Fuad Efendi, İmparator'un istemesi halinde Sultan'ın Mültecileri devletin bir yerinde gözetim altında tutmak suretiyle kendi şerefi ve İmparator'un arzusunu bağdaştırmak istediğini belirtti. Fuad Efendi, Çar'a, kardeşinin ölümü dolayısıyla bir "*ta'zîyetnâme-i humâyûn*" takdim etti. Çar, Osmanlı Devleti'nin mülteciler konusundaki tavrından dolayı şikâyetçi olduğunu, fakat Osmanlı sultanının bu konuda kendisine müracaat etmesine sevindiğini söyleyip Sultan'ın isteklerinin gerçekleşmesini kendisinin de istediğini belirtti⁶². Çar, kararını Nesselrod'a bildireceğini, kararın Sultan'a bildirilmesini ve buna mukabil gelecek cevaba kadar Petersburg'da kalmasını Fuad Efendi'den istedi⁶³.

Çar'ın tavrının yumuşamasında, başta Babîâli'nin Reşit Paşa eksenli kararlı ve değişmez tutumu, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne açık destek vermeleri ve Fuad Efendi'nin etkili konuşması ve başarılı bir diplomasi sergilemesi önemli birer etken olmuştur. Gerçekten de Fuad Efendi konuya oldukça hâkim bir devlet adamıydı ve bu özelliği sebebiyle başta Çar olmak üzere Rus devlet adamlarını daha kolay ikna etme başarısını göstermişti.

Osmanlı Devleti'nin kararlı bir tavır sergilemesi ve bu tavrını sürdürmesinde Avrupa'da Osmanlı Devleti lehine oluşan kamuoyunun önemli bir yeri vardır. Fuad Efendi ile görüşen Nesselrod, diplomatik münasebetlerin yeniden kurulması için öne sürdüğü şartların kabulünü isteyince, Fuad Efendi, başka devletlerin pasaportlarını taşıyan Polonyalıların sınır dışı edilmesinin ilgili devletin tepkisini çekeceğini, ancak görüşmelerin tıkanmasını istemediğinden Babîâli'den gelecek cevaba göre hareket edeceğini söyledi.

24 Ekim 1849 tarihinde Titof tarafından Babîâli'ye sunulan notada, Çar'ın Osmanlı Devleti'ne beslediği iyi niyet ve dostluktan bahsedilerek Sultan'ın dostluk çağrısına Çar'ın karşılık vermek arzusunda olduğunu ifade ederek sunulan önerilerin kabulü halinde diplomatik ilişkilerin başlaması yönünde talimat verildiği açıklandı.

Nesselrod tarafından kaleme alınan şartlar şu şekilde idi;

⁶¹ Nazır, *a.g.t.*, s. 232; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 367; İbnül Emin Mahmut Kemal, *a.g.e.*, s. 151; Gümüş, *a.g.t.*, s. 29.

⁶² Yuluğ Tekin Kurat, "Çar'ın Fuad Efendi'yi kabul etmesinin, Rusya cihetinin hiç de harb niyeti taşımadığını söyleyerek İstanbul'da Büyükelçilerin blöfünün İngiltere ve Fransa'yı yanılttığını ve aynı yanılgıyı tarihçilerin de yaşadığını" belirtiyor. Kurat, "a.g.m.", s. 457-458. Çar'ın söyledikleri için bakınız: Nazır, *a.g.t.*, s. 244-245.

⁶³ Nazır, *a.g.t.*, s. 244-245 (3 numaralı dipnot); Gümüş, *a.g.t.*, s. 29.

1. Çar'ın vatandaşı olan bütün Polonyalıların hangi devlet pasaportunu taşırlarsa taşırsınlar, sınır dışı edilmeleri, bu sınır dışı edilmeler Rus elçisinin bilgisi dâhilinde olmalı,

2. Rusya vatandaşı olup ve Çar'ın rızası dışında başka bir ülkenin vatandaşlığına girdikten sonra Osmanlı Devleti'ne gelen Polonyalılarından Rusya'ya karşı ihtilâlcî entrikalara girişmeleri halinde bunlar sınır dışı edilmesi için Babiâli'nin sonradan vatandaşlığı geçtikleri devletlerle anlaşmayı taahhüt etmeli,

3. İslâmiyet'i kabul eden Polonyalıların Diyarbakır'da tutulmasını taahhüt etmeli⁶⁴.

Anlaşmayı tartışmak ve onaylamak için 1-2 Kasım'da toplanan Meclis-i Mahsûs birinci maddede yer alan "*Çar'ın vatandaşı olan bütün Polonyalıların hangi devlet pasaportunu taşırlarsa taşırsınlar, sınır dışı edilmeleri. Bu sınır dışı edilmeler Rus elçisinin bilgisi dâhilinde olacaktır*" ifadesini kabul edilemez bir teklif olarak niteledi⁶⁵. Zirâ böyle bir ifade Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan ve Macar ihtilâline katılın katılmasın bütün Polonyalıları kapsadığı için bu ifadenin "*Macar ihtilâline katılmış olan*" Polonyalıları içerecek şekilde değiştirilmesi kararlaştırıldı. Bu alternatif teklif Nesselrod'un sinirlenmesine neden oldu ise de sonunda bu önerileri kabul ettiğini Petersburg'da bulunan Fuad Efendi'ye bildirmeye karar verdi ve Fuat Efendi'nin kaldığı otele gitti⁶⁶. Nesselrod, Titof ve Fuad Efendi üçgeninde yapılan görüşmelerden sonra anlaşmada:

1. Rusya vatandaşı iken Macaristan'daki olaylardan sonra Osmanlı topraklarına sığınan ve isimleri Rus elçisi tarafından verilecek defterdeki Polonyalıların, bir daha geri dönmek üzere, Osmanlı Devleti tarafından sınır dışı edilmeleri,

2. İslâmiyet'i kabul edenlerin Halep ve Konya'ya yerleştirilmesi,

3. Bundan böyle başka bir devletin vatandaşlığına girerek Osmanlı Devleti'ne gelebilecek ve Rusya aleyhine entrikalar kurabilecek kişilerin sınır dışı edilmesi için pasaportlarının ait olduğu ülke elçisine başvuruda bulunulması⁶⁷ şeklinde kararlaştırıldı.

Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Titof arasında bir protokol imzalandı. Titof, sunduğu notanın ekinde, başta General Bem olmak üzere Zamoyski, Wysocki, Zabadinski gibi birçok mülteci şefinin isminin geçtiği hâvi listeyi Babiâli'ye sundu⁶⁸. Yine mülteci kampında yapılacak araştırma sonucunda isimleri tespit edilen mülteci liderleri önce Varna'ya indirilecek ardından da gemi ile Malta'ya gönderileceklerdi. Rusya ile bütün pürüzler çözüldükten sonra diplomatik ilişkiler 25 Aralık 1849 tarihinde tekrar başladı. Fuad Efendi de 19 Ocak 1850 tarihinde Petersburg'dan ayrıldı. Kışın elverdiği ölçüde 4 Şubat'ta Yaş'a, 15 Şubat'ta Bükreş'ten hareketle Şumnu'ya uğrayarak mültecilerin sorunlarını dinledi. Fuad Efendi İstanbul'a vardığında bu sorunların çözülmesi için uğraşacağına dair onlara söz verdi. Fuat Efendi İstanbul'a varınca Çar tarafından

⁶⁴ Ahmed Refik, "Mülteciler Mes'elesine Dâir Fuat Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülakatı", 2-3; Gümüş, a.g.t., s. 31.

⁶⁵ Ahmed Refik, "Mülteciler Mes'elesine Dâir Fuat Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülakatı", 20-21.

⁶⁶ Nazır, a.g.t., s. 256; Onur, a.g.e., s. 83.

⁶⁷ Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 372; Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 819; Karpas, "a.g.m.", s. 110.

⁶⁸ Nazır, a.g.t., s. 257.

gönderilen mektubu Sultan Abdülmecid'e sundu. Sultan Abdülmecid de bu mektuptan kaynaklanan memnuniyetini dile getirdi⁶⁹.

Avusturya Nezdinde Yapılan Diplomatik Teşebbüsler ve Mülteciler Meselesinin Çözülmesi

Stürmer, Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya 5 Kasım 1849 tarihinde bir nota göndererek Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin dostça devamını sağlamak için mültecilerin teslimi talebinden vazgeçtiğini bildirerek, Babıâli'den mültecileri sonsuza kadar gözetim altında tutmasını da istemiştir⁷⁰. Notanın ekinde de Kossuth başta olmak üzere, Batthiany, Meszaros, Dembinski, Stein, Kmety, Horvard gibi birçok ihtilâli lideri bulunmaktaydı⁷¹.

11-12 Kasım 1849 tarihinde toplanan Meclis-i Mahsûs'ta, Macaristan'daki durumun normale dönene kadar, mültecilerin gözetim altında tutulması ve Stürmer'in listesinde bulunan kişilerin bir an önce Kütahya'ya gönderilmesine karar verildi.

Mülteciler Meselesi'yle Viyana Büyükelçisi Kostaki Musurus Bey ilgileniyordu. Stürmer'in, mültecilerin sonsuza kadar gözetim altında tutulması talebi Osmanlı Devleti açısından sorun teşkil ediyordu. Çünkü bu kadar mültecinin barındırılması ekonomik ve asayiş açısından sorunlara sebep olacaktır.

Meclis-i Mahsûs'un 11-12 Kasım 1849 tarihinde yapılan toplantısında böyle bir durumun bir sakıncası olmadığı görüşü hâkim olsa da bu talep, hem mültecilerin kalacakları süreyi belirsizleştirmesi sorunu doğuruyor hem de Avusturya'ya; mültecilerin daha uzun süre Osmanlı Devleti'nin gözetiminde kalmasını sağlayacak bir fırsat veriyordu⁷².

Babıâli de, notada belirtilenlerin daha açık ve sonradan herhangi bir soruna mahal vermeyecek bir teklif hazırlanması için Meclis-i Mahsûs'da müzakere ile tahrir şeklinde kaleme alınmasına karar verdi. Kaleme alınan bu belge 13 Kasım'da Stürmer'e sunuldu. Stürmer de tahriri Dış İşleri Bakanı Schwarzenberg'e gönderdi. Stürmer, Schwarzenberg'in talimatını aldıktan sonra Aralık 1849'da diplomatik münasebetlerin yeniden kurulması için 6 maddeden oluşan şu isteklerde bulundu;

1. Kostaki Musurus tarafından Avusturya Hükümeti'ne verilen tahririn iki hükümet arasında asıl anlaşma metni olarak kabulü, ayrıca bu metnin hem Dışişleri Bakanlığı hem

⁶⁹ Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 373; Güngörmüş, "a.g.m.", s. 134; Onur, *a.g.e.*, s. 84; Nazır, *a.g.t.*, s. 260.

⁷⁰ Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 371; Nazır, "Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz", s. 817.

⁷¹ Liste için Nazır, *a.g.t.*, s. 275, 284.

⁷² Notada, a) Kütahya'da mecburî ikâmete tutulacak mülteci liderlerinin isim listesi Avusturya Büyükelçiliği tarafından takdim edilecek ve iki ay süreyle liste açık tutulacak, unutulmuş kişilerin isimlerinin yazılması temin edilecektir. Bu iki aylık süre 6 Haziran 1850 tarihinde son bulacak, b) Avusturya'da asayiş sağlandıktan sonra Osmanlı Devleti mültecileri bırakabilecek, yalnız bu aşamada Avusturya ile mutabakat yolu aranacaktır, c) Kütahya'ya ikâmet ettirilecek mültecilerin muhafazası Osmanlı Devleti'nin teminatında olacaktır". Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 373; Nazır, *a.g.t.*, s. 262; Gümüş, *a.g.t.*, s. 33.

de elçilikçe imzalanması, Kütahya'ya gönderilecek mültecilerin isimlerini ihtiva eden defterin Osmanlı Devleti'nce kabul edilmesi,

2. Adı geçen defterin iki ay açık kalması ve bu müddet zarfında gelecek mültecilerin isimlerinin de deftere ilave edilmesi,

3. Diplomatik münasebetlerin yeniden başlama şartı olarak iki devletin onayı olmadan mültecilerin serbest bırakılmayacağına kabul edilmesi,

4. Mültecilerin Kütahya'daki ikametleri esnasında Avusturya elçisinin görevlendireceği bir memurun da bulunması; bu memurun, mültecilerin Kütahya'ya varıp Osmanlı Devleti'ne teslim edildikten sonra geri dönmesi⁷³,

5. Mültecilerin Kütahya'daki ikametleri sırasında layıkıyla muhafaza olunup olunmadıklarını kontrol etmek üzere Avusturya elçisince bir memur gönderilmesi ve Osmanlı Devleti tarafından bu memura mültecilerin muhafazası ile görevli kişiler sağlanması ve Kütahya'daki kaymakama hitaben tavsiyelerde bulunulması,

6. Müslüman olan mültecilerin başka yere gönderilmelerinde bir sakınca yoktur, fakat onların da diğerleri gibi korunmalarına azamî dikkat gösterilmesi⁷⁴.

Meclis-i Mahsûs'ta 19 Aralık 1849 tarihinde yapılan toplantıda Stürmer'in verdiği teklif görüldü. 3., 4. ve 5. maddelerin kabulünün imkânsız olduğu belirtildi.⁷⁵ Ancak diplomatik ilişkilerin bir an önce başlaması istendiğinden bu konularda belli tavizlerin verilebileceği ve bununla ilgili bir tahririn hazırlanarak Stürmer'e verilmesi kararlaştırıldı. Bu takrire göre:

Mültecilerin serbest bırakılması konusunda öncelik Osmanlı Devleti'nde olacak, bu konuda bir karar verildiğinde Avusturya Devleti bilgilendirilip, onayı alınacak, mülteciler ihtilâl hareketine girişemeyecekleri bir zamana kadar gözlem altında tutulacak, mültecilerden din değiştirenlerin Halep'e gönderileceğini, kalacakların İstanbul ve Avusturya sınırına yakın yerlerde istihdam edileceğini ve Avusturya Sefareti tarafından

⁷³ Saydam, "Kütahya'da Mülteci bir Cumhurbaşkanı Louis Kossuth", s. 263.

⁷⁴ "Birinci Madde: *şerâit-i tânzîmiyeyi havî olacak sened-i takrîr-i resmî olmayub nezâret-i hâriciye ile sefâret tarafından müştereken temhir ve imzâ olunacak mu'âhede temsili teşkilinde olmasına ve Kütahya'ya gönderilecek eşhâsın esâmesini mübeyyin defterin kezalik zir-i Devlet-i Aliyye'den kabûl gerdesi olduğunu müşir temhîr kılınub cânib-i sefâretten dahî imzâ olunmasına dâir mukaddemâ irâd eyledikleri davadan farig olmuş ve adetâ takrîr verilmesine ve sâlifüzzikri defterin dahî kendüleri tarafından verilen defterin sûret-i sahîhesi olduğunu müsaddık nezâret-i hariciye tarafından va'z ve imzâ olunarak takrîre leffen alınmasına muvafakât eylemiş oldukları*

İkinci Madde: *işbu deftere sefârete ita olunduğu gündün iki mâh hitâmına kadar kapanmış nazarıyla bakılmayub bir müddet zarfında zuhûr edecekler olur ise ilâvesi câiz tutulması,*

Üçüncü Madde: *takrîre mültecilerin salıverilmesi iki devlet beyninde evvelce kararlaştırılmaya muhtâc olacağı şartının derci lâzım olub başka sûretle hitâmı maslahat,*

Dördüncü Madde: *Mültecilerin Kütahya'ya nakli esnâsında cânib-i sefâretten beri bulunub Kütahya'ya vusûlleriyle Devlet-i 'Aliyye me'murlarına teslim olundukları gibi bunun 'avdet etmesi*

Beşinci Madde: *Mültecilerin Kütahya'da ikâmetleri esnâsında aralık cânib-i sefâretten lâyıkiyla muhâfaza olunub olunmadıklarına bakmak üzere bir me'mur gönderilmesi câiz olması ve bu me'mura taraf-ı Devlet-i Aliyye'den mültecilerin muhâfazasına me'mura ve Kütahya Ka'im-i makâmına hitaben tavsiyeler verilmesi,*

Altıncı Madde: *Müslüman olanların başka yere gönderilmelerinde be'is olmayub fakat onların dinleri misillü muhafazalarına dikkat olunması.*", Ahmed Refik, "Mülteciler Mes'elesine Dâir Fuat Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülakati", s. 18-19.

⁷⁵ Ahmed Refik, *a.g.t.*, s. 19-20; Gümüş, *a.g.t.*, s. 35.

tanzim edilecek defterin bu tahririn verilmesinden sonra iki ay daha açık kalacağı ve defterde isimleri olmayanların diğer mülteciler gibi kabul edileceğini beyan etti. Avusturya tarafından bu yeni teklif kabul edilince diplomatik ilişkiler nisan ayı içerisinde başladı. Bu münasebetle Avusturya İmparatoru'nun gönderdiği 23 Nisan 1850 tarihli mektup, Sultan Abdülmecid'e takdîm edildi⁷⁶.

Mültecilerin Kütahya, Halep ve Malta'ya Yerleştirilmeleri

Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile yaptığı anlaşmalarla mülteci liderlerinin, ilgili devlet aleyhinde herhangi bir faaliyette bulunamayacak bir şekilde muhafazasını kabul etmişti. Bu konuda hem Rusya hem de Avusturya ile yapılan anlaşmalarda mültecilerin yerleştirilmesi için Kütahya, Halep Malta gibi yerler uygun görülmüştü. Buna göre;

- a) Kossuth ile birlikte Kütahya'ya gönderilen Hıristiyan mülteciler,
- b) Bem ile birlikte Halep'e gönderilen Müslüman mülteciler,
- c) Rusya ve Avusturya'nın uygun gördüğü üzere Malta Adası'na gönderilen mülteciler,
- d) Osmanlı yönetiminde görev almak ya da çeşitli Avrupa ülkelerine gitmek üzere Şumnu'da kalan mülteciler⁷⁷

Kütahya'ya Gönderilen Mülteciler

Kütahya'ya gönderileceklerin sayıları 57 kişi idi. Ancak grup Kossuth, Batthanyi, Meszaros, Perczel Mor, Perczel Miklos, Gyurman ve Wisocky bulunması dolayısıyla dikkat çekiyordu. Osmanlı yetkilileri Kütahya'da bulunanların muhafazasına azami gayret gösteriyordu. Mülteciler, Varna'dan Kütahya'ya gönderilmeleri için Gemlik İskeleyi'ne Tâif-i Bahrî vapuruyla getirildiler. Gemlik İskeleyi'nde Süleyman Refik Bey'e teslim edilerek Gemlik ve Bursa üzerinden Kütahya'ya gönderildiler⁷⁸.

Kütahya'ya gitmek üzere 15 Şubat 1850 tarihinde Şumnu'dan ayrılan mülteciler, 31 Mart 1850 tarihinde Kütahya'ya vardılar⁷⁹. Kütahya'da mülteciler için kışla tahsis edildi. Babîâli, kışlanın tamiri için de hazineden 10.000 kuruş göndererek kışlanın eksiklerinin giderilmesi talimatı verdi.

⁷⁶ Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 373; Nazır, *a.g.t.*, s. 266-268.

⁷⁷ Nazır, *a.g.t.*, s. 270.

⁷⁸ Nazır, *a.g.t.*, s. 270-271; Herman, *a.g.e.*, s. 88; "The Turks kept them under heavy guard surrounded them with all pomp and circumstance befitting distinguished guest...", Dede, *a.g.e.*, s. 341; Karpat, "a.g.m.", s. 111; Bayram Nazır, "Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler ve Kütahya'dan Lajos Kossuth'u Kaçırma Girişimleri", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 36., Sayı: 251., İstanbul 2001, s. 271; Güngörmüş, "a.g.m.", s. 134.

⁷⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 277; Göyünç, "a.g.m.", s. 176; "Kossuth himself was to pay a heavy price for the success of his protectors. In order to conciliate the emperor and the tsar, the Sultan had agreed to intern Kossuth in asiatic Turkey. In february 1850 kossuth and his wife (she had mean while escaped from Hungary and had rejoined her husband to the great pleasure of the Hungarian refugees, who had forwned on kossuth's suspected try with Countees Dembinski) and a few other Hungarians were escorted to the Anatolian city of Kiutahia (Kütahya)". Dede, *a.g.e.*, s. 341-342; Nazır, *a.g.t.*, s. 280; Güngörmüş, "a.g.m.", s. 134; Nazır, "Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsi ve Diplomatik Kriz", s. 820.

Kütahya'ya gelen 57 kişilik mülteci grubundan başka 26 kişilik başka bir grup daha birkaç ay sonra Şumnu'dan yola çıkmıştı. Bu grupta da ihtilâl hareketinin önemli isimleri bulunuyordu. Mülteci grubu Kütahya'ya gitmek üzere Gemlik'e kadar Mısır-ı Bahrî vapuru ile götürüldü. Yeni mülteci grubu Temmuz itibariyle Kütahya'ya geldi ve böylece buradaki mültecilerin sayısı 83 oldu. Daha sonra, bu listedeki isim sayısının, Stürmer'in sonradan eklediği isimlerle arttığı görülmüştür. Dembinski de bu listeye eklenmiştir. Fransa vatandaşı olduğunu ispatlayıncaya kadar Kütahya'da kalmış ve Avusturya vatandaşı olmadığı öğrenilince 19 Şubat 1851 tarihinde Paris'e gitmek üzere Kütahya'dan ayrılmıştır⁸⁰.

Osmanlı devlet adamları mültecilerin mümkün olan en kısa sürede serbest bırakılmasının yollarını arıyorlardı. Ancak Avusturya tarafı mültecilerin mümkün olan en ileri bir zamana kadar Osmanlı Devleti tarafından muhafaza edilmesini amaçlıyordu. Böyle olunca mültecilerin serbest bırakılması sorun oldu. Ancak mülteciler meselesinin başında olduğu gibi Avusturya aleyhine bir kamuoyu oluştu. Avusturya da geri adım atmak zorunda kaldı. Birkaç önemli şahsiyet dışındaki mültecilerin serbest bırakılmasına sessiz kaldı. Bunun için 9 Şubat 1851 tarihinde Hariciye Nezâreti'ne Avusturya tarafından iki defter sunuldu. Defterin birinde mültecilerin tamamının isminin yazılı olduğu, ikinci defterde ise gözetim altında tutulmasına devam edilmesi gerekli sekiz isim bulunuyordu. Bu isimler ihtilâl hareketinin en önde gelen kişilerine ait idi⁸¹. Avusturya buradaki mülteci liderleri dışındaki diğer mültecilerin kendisi için bir tehlike olmaktan çıktığını düşünüyordu. Fakat isimleri yazılı kişilerin Avusturya aleyhinde bulunabileceklerini iddia etti. Bu konu 17 Mart 1851 tarihinde Meclis-i Mahsûs'da görüşüldü. Karar Abdülmecid'e sunulmuş ve Abdülmecid de konu üzerinde fikirlerini belirterek, meselenin Osmanlı Devleti çıkarına zarar vermeden, Avusturya'ya yeni müşkülât çıkarmasına mahal bırakmadan İngiltere ve Fransa'nın desteğinden emin olarak halledilmesini istemiştir.

Avusturya mültecilerin serbest bırakılma tarihi olarak Kasım 1851'in uygun olduğunu bildirmiştir. Yapılan görüşmeler sonunda Avusturya'nın verdiği listede isimleri olmayanların serbest bırakılmaları kararı alındı. Serbest bırakılmasına karar verilen mülteci sayısı 69 kişi idi. Kütahya'da kalan mültecilerin sayısı 51 kişiydi⁸².

Serbest bırakılan 69 kişilik grup, yanlarında 150 kişilik süvarî ile birlikte 9 Mayıs 1851 tarihinde Kütahya'dan ayrıldı. Yolculuk sırasında nasıl bir şekilde hareket edilmesi gerektiği talimatla bildirilmişti. Bu konuda gereken hassasiyet gösterildi.

Babîli bu mülteci kâfilesinin gönderilmesinden sonra kalan mültecilerin de Eylül'de serbest bırakacağını Avusturya'ya bildirdi. Bu konuda Başbakan Schwarzenberg "*Saltanat-ı seniyye Macaristan'ın i'âde-i asayişine kadar merkumları Hıfz ve tevkif edeceğini ve tahliye-i sebilleri mevsimi geldikçe dahi Avusturya Devleti'nin muvâfakatını istihsal eyleyeceğini va'ad buyurmuş olduğundan bizim Devlet-i 'Aliyye'den memulunuz şu va'adin teminat-ı icrasından*" şeklindeki taktirle mültecilerin serbest bırakılmalarına Avusturya Devleti'nin karar verebileceğini belirtmiştir. Bu taktire maslahatgüzar Kostaki

⁸⁰ Nazır, a.g.t., s. 284-288; Herman, a.g.e., s. 88.

⁸¹ Bunlar, Kossuth, Batthanyi, Moris Parczel, Nikolas Perczel, Wsocki, Alexander Asboth, Adolf Gyurman ve Emmanuel Lui. Nazır, a.g.e., s. 304; Gümüş, a.g.t., s. 40.

⁸² Liste için, Nazır, a.g.t., s. 317-318.

Musurus tarafından “... *Babiâli dahî Macaristan’ın asayîşi takarrür eylediği halde saltanat-ı Seniyye eşhas-ı mezkurenin sebillerini tahliye etmezden evvel bu niyetini muvafik-usûl hüsn-i hem-civarı ve dostu olduğu üzere Avusturya Devleti’ne ihbar ve istihsal-ı muvâfakatına sa’y ü ihtimam...*” şeklinde verilen takrir hatırlatarak, 29 Temmuz 1851 tarihinde bu konuda devletin geri adım atmayacağını bildiren birer notayı Âli ve Mustafa Reşid Paşa’ya verdi⁸³. İngiltere ve Fransa da mültecilerin serbest bırakılmaları yönündeki baskılarını arttırmaya başladılar. Amerikan maslahatgüzarı da mültecilerin serbest bırakılmaları halinde bunları ülkelerine götürmeye hazır olduğunu bildirdi⁸⁴.

Mültecilerin serbest bırakılmaları konusunda girişimler sürerken Kütahya’da kalan mültecilerin serbest bırakılmaları için hazırlıklar yapılmaya başlandı. Mültecilere de Eylül ayında serbest bırakılacakları Süleyman Refik Bey tarafından bildirildi ve bu haber mülteciler arasında büyük bir sevinçle karşılandı⁸⁵.

Mültecilerin sevki sırasında Avusturya bir nota göndererek, kendilerinden onay alınmasını ve bunun tüm mesuliyetinin Babiâli’ye ait olduğunu bildirdi. Reşid Paşa notayı okuduktan sonra notanın bir hükmü olmadığını bildirdi.

Son olarak Kütahya’dan serbest bırakılan mültecilerin isimlerini havi bir liste hazırlandı⁸⁶. 1 Eylül 1851 tarihinde Kütahya’dan hareket eden mülteciler 9 Eylül’de Çanakkale’ye vardı. Oradan “Mississippi” adını taşıyan Amerikan savaş gemisiyle Türkiye’den ayrıldılar. Mülteciler Kütahya’da yaklaşık bir buçuk yıl (17 ay) kaldılar⁸⁷.

Halep’e Gönderilen Mülteciler

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Müslüman olan mültecilerin Halep’e gönderilmelerine karar verilmişti. Müslüman olan Polonyalı mülteciler Küçük Kaynarca anlaşması’nın II. Maddesindeki “...*Devlet-i Aliyye’nde dîn-i İslâm ve Rusya Devleti’nde tanassur edenlerden ma’adası aslâ bir bahane ile kabûl ve himâye olunmaya...*” hükmü gereğince büyük bir sorun olmadan mesele halledilmişti. Ancak bunların Rusya aleyhinde faaliyette

⁸³ Nazır, *a.g.e.*, s. 321; Gümüş, *a.g.t.*, s. 41.

⁸⁴ Amerikan senatosu ve konsolosunun mülteciler hakkında düşünceleri aldıkları kararlar için, Dede, *a.g.e.*, s. 342-345; Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 374; Nazır, *a.g.t.*, s. 322.

⁸⁵ Mülteciler sevinçlerini “... *bizler vatan-ı azizimizden münkesir ve mahcûr olduğumuz halde Saltanat-ı Seniyye’nin zir-i cenahı atfet ve merhametine sığınmış olduğumuz bir alay biçaregân olarak şimdiye kadar haklarımızda şâyân buyrulan himâyet-i celile ve bunca lutf-u merhamet-i aliye-i hazret-i padişâhi hafsala-i tasavvurat-ı acianelerimizden bâlâter ve bu rütbe lutf ve himayet-i seniyyenin arz ve teşekküründe bi’l-vucûh acziyetimiz bedihî ve izhâr olduğu ve bazı refiklerimizin Memâlik-i Ecnebiyye’ye gitmeleri ruhsatını havi mukaddemâ gelen irade-i seniyyede eğerçi bizlerin alafranga Eylül’ü ibtidasında saltverilmeliğimizi Devlet-i Aliye va’ad buyurmalarıyla nâşâdımız muktezasınca ‘akide-i ikâmetten berü olmaklığı hayale bile alınmayarak imtidad-ı ikâmet-i vâhimesi bir an zihinlerden çıkarılmadığı hâlde Saltanat-ı Seniyye’nin vakt-i merhûn-ı mezkûrdan evvelce böyle bir fevkal-memul mebzûl olan ruhsat-ı ‘alisi bizlere cümleten sahabet ve lutf-u merhametten fâik gelmekle hepimiz yeni baştan hayat bulmuşa dönmüşüz ve kâşce-i canımız kangı vadi-i teşekküre imâle vetmekde fi’l-hakîka ‘aciz olmuşuzdur...*” şeklinde dile getirmişlerdir. Nazır, *a.g.t.*, s. 325.

⁸⁶ Liste için, Nazır, *a.g.t.*, s. 327.

⁸⁷ Herman, *a.g.e.*, s. 92; Güngörmüş, “a.g.m.”, s. 135; Nazır, “Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler ve Kütahya’dan Lajos Kossuth’u Kaçırma Hareketleri”, s. 271.

bulunamayacakları bir bölgeye gönderilip Çar'ın mültecilerin iade edilmesi talebinden vazgeçmesi sağlanmıştı⁸⁸.

5 Kasım 1849 tarihli notada da Müslüman olan mültecilerin Diyarbakır'a gönderilmesi kabul edilmişti. Ancak Reşid Paşa, Diyarbakır'ın mülteciler için uygun olmadığını, bu yüzden başka bir yere gönderilmesinin daha iyi olacağını Sultan Abdülmecid'e bildirmişti. Yapılan müzakereler sonunda mültecilerin Halep'e gönderilmelerine karar verilmiştir⁸⁹.

Şumnu'daki mülteci kampının kapatılması ve mültecilerin gönderileceği yerlerin belli olmasından sonra mültecilerin Halep'e gönderilmesine karar verildi⁹⁰. Mültecilerin sevkini organizesi için Ahmet Vefik Paşa'ya gönderilen talimatta, mültecilerin Kütahya, Halep ve Malta'ya nasıl nakledilecekleri, din değiştirmek suretiyle Osmanlı ordusu ve diğer kurumlarında istihdam edilmek isteyenlere nasıl bir muamele yapılması gerektiği gibi bilgiler vardı. Buna göre; baskı altında kalmadan kendi özgür iradesiyle Müslüman olmak isteyenlere kesinlikle olumsuz cevap verilmeyecek, İslamiyet'i kabul edenler hakkında araştırma yapılacak, bunlara İslamiyet'i kabul etmeleri yönünde en ufak baskı yapıp yapılmadığı araştırılarak, Rus ve Avusturyalı konsoloslarının kötü iddialarına mahal bırakılmayacak, sırf Murat Paşa'nın yanına gitmek için İslamiyet'i kabul etmek isteyenlerden, bu düşüncelerinden vazgeçmeleri bildirilecektir.⁹¹

Bu arada Mazhar Bey mültecileri Halep'e götürmekle görevlendirildi. Yanında dil bilir bir subay ile bir süvarinin görevlendirilmesi sadaretle uygun bulundu⁹². 5 Şubat 1850 tarihinde Şumnu'ya varıp, kendilerine verilen “...bu adamlar Memâlik-i Devlet-i Aliye'de misafir ve zaten dahî mu'teber ve mer'üül-hâtır ve vatan ve familyalarından dür ve mahcûr olmuş olmaları kalben mahzûn münkesir olduklarından... her türlü esbâb-ı muhafazalarına bakılmasıyla beraber haklarında mücrim muamelesi zuhûra getirilmeyüb yâni rencide ve tahkîr ve tazyik ve tekdir olunmayub ve âharlarına dahî ettirilmeyüb her birinin hâl ve hassasiyetine göre nâzikâne ve şîme-i insaniyyete muvafık ve dil-nüvâzâne muameleler gösterilerek... her dürlü istirahat ve hoş nûdilerine dikkat olunacaktır”⁹³ talimâtı uyarınca göreve başladılar.

Bütün hazırlıklar bittikten sonra mülteciler Halep'e gitmek üzere 24 Şubat 1850'de yola çıktılar. Mülteciler yola çıkmadan önce, Halep Valisi Mustafa Zarif Paşa'ya, mültecilerin Halep'e vasil olmalarından sonra herhangi bir sorunla karşılaşmamaları için gerekli talimatlar gönderildi. Zarif Paşa da bu yönde tedbirler alarak oluşabilecek sıkıntıların önüne geçmeye çalıştı⁹⁴.

Halep'e gidecek mültecilerin biri dışında hepsi Müslüman'dı. Con Balog'un oğlu Viktor Balog din değiştirmemiş, ancak babasının şiddetli ısrarı neticesinde Halep'e

⁸⁸ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 88; Gümüüş, *a.g.t.*, s. 42-43.

⁸⁹ Ahmed Refik, “Mülteciler Mes'alesine Dâir Fuat Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülakâtı”, s. 7.

⁹⁰ Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, s. 356-359.

⁹¹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 159; Karpat, “a.g.m.”, s. 115.

⁹² Karpat, “a.g.m.”, s. 111.; Nazır, “Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz”, s. 820.

⁹³ Göyünç, “a.g.m.”, s. 178-179.

⁹⁴ Nazır, *a.g.t.*, s. 334-337.

götürülmüştü. Halep'e yerleştirilen 19 kişiye çeşitli rütbelere verilerek, bu rütbelere göre maaş tahsis edildi⁹⁵.

Malta'ya Gönderilen Mülteciler

Avusturya ile yapılan anlaşma uyarınca, Avusturya ve Rusya'nın uygun gördüğü üzere Malta Adası'na gönderilmesine karar verilen mülteci grubu bulunuyordu. Rusya vatandaşı olan Polonyalı mültecileri Varna'dan Malta'ya götürmek üzere Taif Vapurunu görevlendirildi. Kütahya ve Halep'e gönderilen mültecilerde olduğu gibi, Malta'ya gönderilen mültecilere de gereken özenin gösterilmesi için bir talimat hazırlandı.

Ahmed Vefik Paşa mültecilerin Malta'ya gönderilmesi için Seyyid Şakir Paşa'yı görevlendirdi⁹⁶. 12 Mart 1850 tarihinde Şumnu'dan hareket eden vapurda Kütahya'ya gönderilen Bem (Murat Paşa), Wysocki, Zamoyski, Main Sazinsky, Stanislaus Schihnansky, Eduard Demnasky, Stannislaus Hondzesky, Adam Donatschosky, Jules Zabadinsky (Halep'e gönderildi) Jaugues Miastianovitch, François Daschkevitch, Stanislaus Grigensky gibi kişiler bulunuyordu. Bunlarla birlikte Malta'ya toplam 130 kişi gönderildi. Yine Rusya ile yapılan anlaşma gereğince bunlar dışında Macar ihtilâline katılan ve Rusya vatandaşı olan Polonyalı tespit edilirse, bunlar da sınır dışı edilecekti. Mülteciler Şumnu'dan ayrıldıktan 4 ay sonra İngiltere'ye ulaştı⁹⁷.

Osmanlı Devleti mültecilerin, sınırdan içeri girmelerine izin verdikten sonra meselenin her safhasında diplomasi ve uluslar arası hukuk kaidelerinin uygulanmasında 19. yüzyılın en güzel örneğini vererek, mültecileri; devletin ekonomik ve siyasî anlamda çok güç şartlar içinde olmasına rağmen muhafaza etmiştir. Meselenin en çetrefilli safhasında, Rusya ve Avusturya gibi iki güçlü devleti karşısına almak riskine girerek başta Avrupa olmak üzere bütün dünyanın takdirini toplamış ve geniş bir kamuoyu kitlesini arkasına almıştır.⁹⁸ Rusya ve Avusturya'nın açık tehditlerine karşı Sultan Abdülmecid, "*ecdadımın altı yüz seneden beri bunca fedakârlıklarla muhafaza ettiği himâyet hakkında Avrupa bizden nez' etmek mi istiyor. Bu hakkı zâyi' ettikten sonra bana saltanatın dahî lüzumu yoktur. Bir Macar'ı elli bin Osmanlı kanı döker yine muhafaza ederim*" diyerek⁹⁹ karşılık vermiş ve Osmanlı devlet felsefesinden ödün verme yerine bu devletleri karşısına alarak savaşı göze almıştır. Bu sözler Osmanlı Devleti'nin itibarını önemli bir suretle arttırmıştır¹⁰⁰.

⁹⁵ Nazır, *a.g.t.*, s. 338-339; Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı yada 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", s. 377.

⁹⁶ Nazır, *a.g.t.*, s. 349.

⁹⁷ Nazır, *a.g.t.*, s. 351-352.

⁹⁸ Tekindağ, "a.g.m.", s. 158; Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 4.

⁹⁹ Tayyip Gökbilgin, "19. Asır Sonlarında Türk-Macar Münasebetleri ve Yakınlığı", *Nemeth Armağanı*, Yayın Hazırlayanlar: Janos Ercman Agâh Sırrı Levent Mecdut Mansuroğlu, Ankara 1962, s. 172; Ebubekir Sofuoğlu, "Abdülmecid ve Macar Mülteciler", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 36., Sayı: 215., İstanbul 2001, s. 297; Gümüüş, *a.g.t.*, s. 47.

¹⁰⁰ Sofuoğlu, "a.g.m.", s. 302.

Mülteciler Meselesi, Kırım Harbi'ne giden yolda önemli durak olarak kabul edilir¹⁰¹. Bu durum mülteciler meselesinin siyasî yönünün Osmanlı Devleti için ne kadar riskli olduğunu göstermektedir.

Osmanlı devlet adamlarının sergilediği diplomasi başarısı mülteciler meselesinin önemli konusudur. Bu meselede başta Mustafa Reşid Paşa¹⁰² Âli Paşa olmak üzere üst düzey devlet adamları, örneklerini çok az yerde görebileceğimiz diplomasi inceliklerini sergilemişler, diplomasiyi bu yüzyıl içinde olarak çok başarılı bir şekilde kullanmışlardır¹⁰³.

Mülteciler meselesi sürecinde önemli rol üstlenen bir kişi vardır ki, o da Fuad Efendi'dir. Fuad Efendi özellikle meselenin Rusya cihetinde konuya tam anlamıyla hâkim olduğu için durumun mutlak yönlendiricisi olmuştur. Gerek Rus devlet adamları ve gerekse Çar ile yaptığı görüşmelerde meseleyi Osmanlı Devleti'nin istediği şekilde çözmedeki başarısı ve diplomatik başarısı Paşa rütbesine yükselmesini sağlamıştır. Bunun yanında İngiltere ve Fransa gibi devletlerin Osmanlı Devleti'nin yanında meseleye dâhil edilmesinde Âli ve Reşid Paşalara önemli hareket alanları yaratmıştır¹⁰⁴.

Meselenin Avusturya cihetinde ise Fuad Efendi kadar olmasa da Kostaki Musurus Bey'in hareketleri de burada hatırlanmaya değer.¹⁰⁵ Fuad Efendi ve Kostaki Musurus'un hareketleri bu işin diplomatik boyutuydu. Mültecilere Osmanlı topraklarında devlet görevlileri tarafından gösterilen ilgi ve bu yöndeki çalışmalar ise meselenin arka planını oluşturur.

Mültecilerin Osmanlı Devleti'ne karşı duydukları his öyle güçlü olmuştur ki, birçok mülteci İslamiyet'i kabul ederek Osmanlı devlet bünyesinde hizmetlere talip olmuşlardır. Bir anlamda borçlarını ödemek için kendilerine fırsat yaratılmasını istemişlerdir. Bu şükran duyguları, Osmanlı topraklarından ayrılan mültecilerde de oldukça derin etki yaratmış ve onlar da bu duygularını yurt dışında belirtmişlerdir¹⁰⁶.

Sonuç

İhtilaller çağı olarak nitelendirilen 19 yüzyıl iki önemli ihtilal hareketine sahne oldu. Viyana Kongresi'nde alınan kararlara tepki olarak gelişen ve Fransız İhtilali'nin fikrî kalıntılarının ürünü olan 1830 ve 1848 ihtilal hareketleri etkileri itibariyle meydana geldiği asrı da aşan bir içerikle tarih sayfalarında yerini almıştır. 1830 ihtilal hareketlerinin

¹⁰¹ "This Refugees question was the first step toward the Crimean War" Hetnal, a.g.e., s. 477.

¹⁰² Ahmed Refik, a.g.e., s. 4; Mehmed Memduh, a.g.e., s. 26.

¹⁰³ Ahmed Refik, a.g.e., s. 3.

¹⁰⁴ Gümüş, a.g.t., s. 48.

¹⁰⁵ "...Musurus Paşa mülteciler meselesinde aktif ve başarılı bir diplomasi örneği verenlerin başında geliyordu.", Ortaylı, "a.g.m.", s. 21.

¹⁰⁶ Güngörmüş, "a.g.m.", s. 135; Kossuth Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra İngiltere'ye gitmişti. İngiltere'de yaptığı konuşmada, hayatını güvence altına alan ve kendisini düşmanlarına teslim etmeyen Türkleri şu şekilde övmüştü. "bugünkü hayatım ve hürriyetime sahipliğin Avusturya ile Rusya'nın tehditlerine, baskalarına rağmen beni ve arkadaşlarımı muhafaza eden Türkler sayesinde. O Türkler ki, yüksek hislerle ve insan haklarına saygılı oluşları ile tüm tehditlere boyun eğmediler. Türk milleti bu yönüyle üstün bir güce sahiptir. Türkiye'nin bugün ve istikbalde mevcut olması Avrupa'nın ve insanlık âleminin yararına. Ben, Türklerden gördüğün lütf ve saygının hatıralarıyla yaşayacağım". Nazır, a.g.t., s. 354.

başarısız olması 1848 ihtilal hareketinin şiddetini etkilemiştir. Avrupa'nın birçok yerinde meydana gelen ihtilal hareketleri Avusturya İmparatorluğu'nda da; Macar milliyetçilerinin Avusturya İmparatorluğu'ndan bağımsızlığın temini maksadıyla; Avusturya'ya karşı kendini göstermiştir. Macaristan'da ihtilal hareketi 1848 Martında başladı. Macarlar başlangıçta başarılı olmalarına rağmen Rusya'dan gelen destek kuvveleri ile 370.000 kişi olan Avusturya ordusu karşısında yenildiler. Bundan sonra ciddi takibata uğradılar. Hapis ve kıyım hareketine maruz kaldılar. Bu hareketler karşısında da çareyi Osmanlı Devleti'ne sığınmakta buldular. Bu durum, Macarlar mülteciler nedeniyle Osmanlı-Avusturya ilişkilerini; lehli mülteciler dolayısıyla Osmanlı-Rus ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. Her iki devlet de mültecilerin bir an önce iadesini talep eden birer nota kaleme aldılar. Notalarında, geçmiş bazı anlaşmalara değinerek Osmanlı Devleti'nin bu anlaşmalar mucibince mültecileri teslim etmesi gerektiği aksi takdirde Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerini kesecekleri tehdidinde bulundular. Bu iki devlet her geçen gün baskılarını arttırmaya başladılar. Osmanlı Devleti de meselenin halli için diplomasi kurumunu harekete geçirdi. Fuad Efendi, meselenin halli için görevlendirildi. Fuad Efendi her iki devlet nezdinde harekete geçerek meselenin ciddi bir siyasî krize neden olmadan çözmek yollarını aramıştır. Bunun için Bükreş ve Petersburg'a giderek ilgili devletlerin devlet adamları ile diplomatik görüşmelerde bulundu. Sultan Abdülmecid de mesele ile yakından ilgilendi. Mültecilerin iadesinin; "...o makûleleri Avusturyalulara veyahûd Rusyalulara teslim etmek demek cânlarını tehlike-yi âzîmeye ilkâ eylemek demek olub buna ise merhamet-i seniyye kâil ve şân u şevket-i Devlet-i Aliyye'ye bir veçhile muvafik olmayacağı" gerekçesiyle mümkün olmadığını belirtti. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda güçlü bir devlet pozisyonunda olmadığı için Mülteciler Meselesi'nde denge unsurlarını harekete geçirdi. İngiltere ve Fransa'yı yanlarına almak için girişimlerde bulunuldu. Sonuçta her iki devletin de açık desteği alındı. Bundan sonra Avusturya ve Rusya'ya karşı daha kararlı bir diplomasi politikası yürütülmeye başlandı. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa'nın açık desteklerini alması, Avusturya ve Rusya'nın tepkilerini yumuşatmalarına sebep oldu. Her iki devlet de meselenin orta yolunun bulunması konusundaki Osmanlı tekliflerini dikkate almaya başladılar. Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuat Efendi Mülteciler Meselesi'nde ortaya koydukları diplomatik faaliyetler ile son dönem Osmanlı dış politikasının en önemli örneklerini verdiler. Bu diplomasi faaliyetleri Avrupa'da etkili bir kamuoyu oluşmasını sağlamıştır. Bu kamuoyu hem Osmanlı Devleti Mülteciler Meselesi'nde elini güçlendirdi hem de Avusturya ve Rusya'nın geri adım atmalarına sebep oldu. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının, siyasî atmosferi iyi kullandığını göstermektedir. Mülteciler Meselesi bütün bu yönleri ile Türk diplomasisi için 19. yüzyılın en parlak örneği olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

Mülteciler Meselesi'nin başka bir boyutu da Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerin muhafazası ve ağırlanması konusunda ortaya koyduğu çabalarıdır. Osmanlı Devleti mültecilerin güvenliklerini ve yaşam standartlarını arttırmak için hiçbir şeyden kaçınmadı. Ekonomik şartları oldukça bozuk olduğu bu dönemde mültecilerin en iyi şartlarda ağırlanması Osmanlı devlet felsefesinin önemli bir örneği olarak kayda geçti.

Kaynakça

- ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara 1985
- AHMED REFİK, “Mülteciler Mes’elesine Dâir Fuat Efendi’nin Çar Birinci Nikola ile Mülakati”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (1 Teşrin-i Sani 1341), Numara 41., İstanbul 1341.
- AHMED REFİK, *Türkiye’de Mülteciler Meselesi*, İstanbul 1926.
- ANAFARTA Nigâr-Mehmet Kavala, *Osmanlı İmparatorluğu İle Lehistan Arasındaki Münasebetleri ile İlgili Tarihi Belgeler*, (yer ve yıl yok).
- ARMAOĞLU Fahir, *19. yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, Türk Tarih kurumu Yayını, Ankara 1997.
- BERİNDEİ Dan, “Osmanlı Devleti ve Eflâk’taki 1848 İhtilâli”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, (14-18 Ekim 2000), Cilt III., Kısım I., Ankara 2002.
- BREVNİNG Charles, *The Age Of Revolution and Reaction 1789-1850*, United Stated Of America, 1970.
- CEVDET PAŞA, *Tezâkir-i Cevdet 1-12.*, 3.Baskı, Ankara 1991.
- CEVDET PAŞA, *Tezâkir-i Cevdet 40-Tetimme*, Yayına Hazırlayan Cavit Baysun 2. Baskı, Ankara 1986.
- CSORBA György, “Macar Mültecileri”, (Çeviren: Erol Hatıplı), *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Cemal Çiçek, Salim Koca), Cilt: 12., Ankara 2002
- ÇAKIR İsmail, *Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1995.
- DEDE İstvan, *The Lawful Revolution 1848-1849*, Newyork 1979.
- DOĞAN İsmail, “19. yüzyıl Macar Tarihsel Romanında Türkler”, *Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu (24-26 Nisan 1996)*, Ankara 1998.
- ECKHART F., *Macaristan Tarihi*, (Çeviren: İbrahim Kafesoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1949.
- FADOR Pal, “Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Macar Reform Hareketleri ve 1848-49 Devrimi”, Sayfa: 43-53, *Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri*, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Kütahya 2002.
- GÖKBİLGİN Tayyip, “19. Asır Sonlarında Türk-Macar Münasebetleri ve Yakınlığı”, *Nemeth Armağanı*, (Yayına Hazırlayanlar: Janos Ercman Ağâh Sırrı Levent Mecdut Mansuroğlu), Ankara 1962.
- GÖYÜNÇ Nejat, “1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep’e Yerleştirilmeleri ve İlgili Talimatlar”, *Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenç ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs 3 Haziran 1976)*, İstanbul 1976.
- GÜNGÖRMÜŞ Naciye, “1848-1849 Macar Özgürlük Mücadelesi ve Osmanlı Macar Dayanışması”, *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: I., Sayı: 12., Ankara 1999.
- HALÁSZ Zoltan, *Hungary*, (English Translation By Zsuzsa Béres), Fourht Edition, Budapest 1998.

- HERMANN Robert, *Doğumunun 200. Yıl Dönümünde Louis Kossuth 1848-1849 Macar Özgürlük Savaşı*, (Çeviren Yılmaz Gülen), Budapeşte 2003.
- HETNAL Andrew Adam, *The Polish Question During The Crimean War, 1853-1856*, Michigan 1986.
- İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL, *Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar*, Cüz: I., İstanbul 1955
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V., (6. Basım), Ankara 1994
- KARASU Cezmi, "1848 İhtilallerinin Osmanlılar tarafından Algılanışı", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I.*, Sayı: 31., Ankara 2000.
- KARPAT Kemal, "Kossuth İn Turkey: The Impact Of Hungarian Refugees İn The Ottoman Empire 1849-1851", *CİEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslar arası Komitesi VII. Sempozyum Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: Jean Bacque, Louis Gramment, İlber Ortaylı, E. Van Danzel, Ankara 1994.
- KOMLOS John H., *Kossuth İn Amerika 1851-1852*, Newyork 1988.
- Kossuth Printing House, *The History Of Capital Bubapest*, Budapest 1973.
- KÖPRÜLÜ F. Orhan, "Fuat Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV., İstanbul 1945.
- KUNERALP Sinan, "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa", *Belleten*, Cilt: 136., Ankara 1970.
- KURAT Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990.
- KURAT Yuluğ Tekin, "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi", *VI. Türk Tarih Kongresi (16-21 Ekim 1961)*, Ankara 1967.
- LUKACS Lajos, *Chapterson The Hungaian Political Emigration 1849-1867*, Directed By Zsazs Zsazsan Oszkay, Budabest.
- "Macar Mültecileri Kütahya'da", *Aksu*, Cilt: I., .Sayı: V., Kütahya 1965.
- MEHMET MEMDUH, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e (1) Mir'at-ı Şuûnât*, Sadeleştiren: Hayati Develi, İstanbul 1990.
- NAZIR Bayram, "Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz", *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Cemal Çiçek, Salim Koca), Cilt:12., Ankara 2002.
- NAZIR Bayram, "Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler ve Kütahya'dan Lajos Kossuth'u Kaçırma Hareketleri", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 36., Sayı: 251., İstanbul 2001.
- NAZIR Bayram, *Mülteciler Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1999.
- ONUR Vedat, *Tanzimat Döneminin Unutulmaz ve Büyük Devlet Adamları*, İstanbul 1964.
- ORTAYLI İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı: 27., Ankara 1989.
- ÖZTÜRK Ayhan, "1848 Macar Ayaklanması ve Avrupa Devletlerinin Tepkileri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: I., Sayı 3., Ankara 1997.
- ÖZTÜRK Ayhan, "Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:2., Sayı: 1., Ankara 1998.
- POOLE Stanley L., *Lord Standford Canning'in Türkiye Anıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul 1999.
- SARAY Mehmet, *Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, 2. Baskı, Ankara 2004.

- SAYDAM Abdullah, “Kütahya’da Mülteci bir Cumhurbaşkanı Louis Kossuth”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 28., Sayı: 167., İstanbul 1997.
- SAYDAM Abdullah, “Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, Cilt: IV., Sayı: 24., İstanbul 1995.
- SAYDAM Abdullah, “Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı yada 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi”, *Belleten*, Cilt: LXI., Sayı: 231’den ayrı Basım, Ankara 1997.
- SHAW Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çeviren: Mehmet Harmancı), Cilt: II., İstanbul 1994.
- SOFUOĞLU Ebubekir, “Abdülmeçid ve Macar Mülteciler”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 36., Sayı: 215., İstanbul 2001.
- SOYSAL Funda, “150. Yılı Dönümünde 1848 İhtilalleri”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 54., İstanbul 1998.
- ŞAKİR Ziya, “Türkiye’ye İlticâ Eden Macar Büyükleri”, *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı: 30., İstanbul 1952.
- TEKİNDAG Şerafettin, “Türk-Macar Münasebetlerine Toplu Bakış (Başlangıcından II. Abdulhamid’e Kadar)”, *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Frenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu, (31 Mayıs-3 Haziran 1976)*, İstanbul 1976.
- UÇAROL Rifat, *Siyasî Tarih*, Ankara 1979.
- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932.